

Τα νέα ευρήματα πεσσών στην Αθήνα και το Ωδείο του Αγρίππα

Λίνα Τσατσαρώνη

Υποψήφια διδάκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ)
lina.tsa@hotmail.com

ABSTRACT

At the site of Hadrian's Library in Athens three, almost intact, pier shafts have been traced among numerous architectural blocks and identified as parts of the same architectural composition based on their material, craftsmanship and mostly on their identical form and equal dimensions. Moreover, a pier capital, also stored in the Library, can be attributed to the same structure with dimension criteria; the feature most probably crowned the piers. The new finds increase the small number of known piers in the Athenian architecture up to date. This study aims at the determination of the original synthesis, which will reveal not only its dating at the time of Augustus, but also the theatrical character of the building from which they originated. These features reduce the number of possible buildings, of which the most possible is the Odeion of Agrippa in the Ancient Agora of Athens. The graphic reconstruction of these piers along the balcony of the building, which Travlos and Thompson had hypothetically restored with piers, contributes in better understanding of the Odeion's design altogether, as well as in redefining the impact of its exterior arrangement in the middle of the Agora.¹

A. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ

Όλα τα προς εξέταση αρχιτεκτονικά μέλη είναι σήμερα τοποθετημένα στον υπαίθριο χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού σε τρία διαφορετικά σημεία. Οι πεσσοί AB 2220 (Εικ. 1) και AB 2221 (Εικ. 2) βρίσκονται επάνω στον βόρειο στυλοβάτη της τρίκλιτης βασιλικής, σε οριζόντια θέση και

¹ Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον επόπτη μου, κ. Χρύσανθο Κανελλόπουλο, για την επιστημονική του καθοδήγηση, τις ωφέλιμες παροτρύνσεις και το αμέριστο ενδιαφέρον του καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας, κυρίως όμως για τη συνδρομή του σε μεθοδολογικά και σχεδιαστικά ζητήματα, εξαιρετικά χρήσιμη για τη διεκπεραίωση της παρούσας μελέτης, ως τμήματος της ΜΔΕ. Σημαντική ήταν και η συμβολή του αρχιτέκτονα κ. Κλήμη Ασλανίδη και του αρχαιολόγου κ. Κωνσταντίνου Μπολέτη, τους οποίους ευχαριστώ πολύ, καθώς με τις καίριες παρατηρήσεις και διορθώσεις τους βελτίωσαν το περιεχόμενο και τη μορφή της παρούσας δημοσίευσης. Για την παραχώρηση αυτού του υλικού προς μελέτη οφείλω να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών και υπεύθυνο στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού κ. Δημήτριο Σούρλα, όπως και για όλη τη βοήθεια που παρείχε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας στον χώρο. Θερμές ευχαριστίες για τις ανάλογες διευκολύνσεις θα ήθελα να απευθύνω στις αρχαιολόγους κ. Μαρία Λιάσκα και κ. Κλειώ Τσόγκα, υπεύθυνες για τον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας. Τέλος, εξίσου πολύτιμη και εποικοδομητική στάθηκε η συνεργασία με τις φοιτήτριες Νίκη Γεωργακοπούλου, Άννα Δαλγκίτση και Δήμητρα Κοβάνη στις έρευνες πεδίου.

1

2

3

Εικ. 1. Ο πεσσός AB 2220 (λήψη Λ. Τσατσαρώνη) Εικ. 2. Ο πεσσός AB 2221 (λήψη Χ. Κανελλόπουλος) Εικ. 3. Ο πεσσός AB 2121-AB 2122 (λήψη Λ. Τσατσαρώνη)

Εικ. 4. Το πεσσόκρανο AB 2178 (λήψη Λ. Τσατσαρώνη)

ο ένας πλησίον του άλλου.² Ο τρίτος AB 2121-AB 2122³ (Εικ. 3), με τον ίδιο τρόπο τοποθετημένος στο έδαφος, βρίσκεται στο νότιο τμήμα του Βιβλιοστασίου, ενώ το πεσσόκρανο AB 2178 (Εικ. 4) δυτικώς του κυρίως κτίσματος του Τετράκογχου, κάτω από άλλα αρχιτεκτονικά μέλη.

Με βάση τις μετρήσεις των αρχιτεκτονικών μελών (Πίν. 1), οι πεσσοί (Εικ. 5-7) έχουν τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις μεταξύ τους με ελάχιστες και ασήμαντες αποκλίσεις. Η διατομή τους είναι ορθογώνια με αναλογία μεταξύ των πλευρών 3:5 (0,402 x 0,644 μ.). Η μεγάλη πλευρά παρουσιάζει μείωση 0,02 μ., ενώ στη στενή πλευρά η μείωση είναι κατ' απόλυτη τιμή μικρότερη. Η διάσταση αυτή άλλωστε εμφανίζει και τις μεγαλύτερες αποκλίσεις μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών, της τάξης του ενός μόνο εκατοστού. Οι μειώσεις εφαρμόζονται συμμετρικά σε κάθε πλευρά, με αποτέλεσμα η κλίση των απέναντι πλευρών ως προς τον κάθετο άξονα του πεσσού να είναι επίσης συμμετρική. Το ύψος, πανομοιότυπο και στους τρεις πεσσούς, είναι ίσο με δέκα φορές το πλάτος της στενής, πρόσθιας όψης.⁴

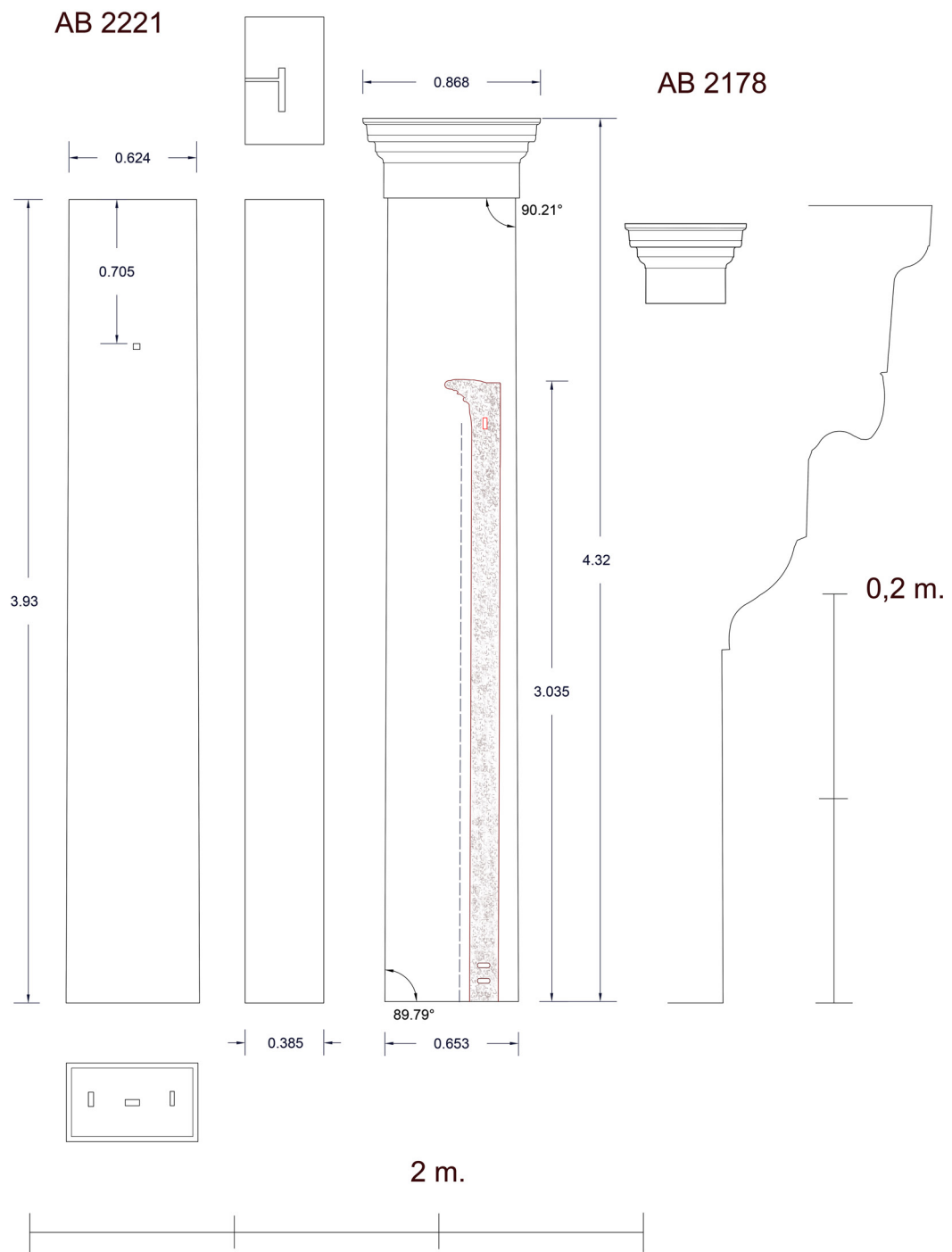
Πίνακας 1 : Βασικές διαστάσεις αρχιτεκτονικών μελών (σε μέτρα)

ΑΡ. ΕΥΡ.	AB 2220	AB 2221	AB 2121-AB 2122	AB 2178 (ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ)
Ύψος	3,93	3,93	3,93	0,39
Πλάτος κάτω έδρας	0,402	0,386	0,403	0,39
Μήκος κάτω έδρας	0,653	0,653	(δεν σώζεται)	0,665
Πλάτος άνω έδρας	0,394	0,384	0,378	0,594
Μήκος άνω έδρας	0,626	0,624	0,626	0,868

2 Ο τρόπος με τον οποίο είναι τοποθετημένοι, αλλά και η αδυναμία μετακίνησής τους δυσχεραίνουν τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας (μετρήσεις, σχεδιασμός, λήψη φωτογραφιών), καθώς οι δύο από τις τέσσερις κάθετες πλευρές σε κάθε πεσσό είναι σχεδόν αθέατες.

3 Πρόκειται για δύο θραύσματα συγκολλώμενα.

4 Ως πλάτος σε αυτή την περίπτωση λαμβάνεται υπόψη ο μέσος όρος των μετρήσεων, δηλαδή 0,397 μ.

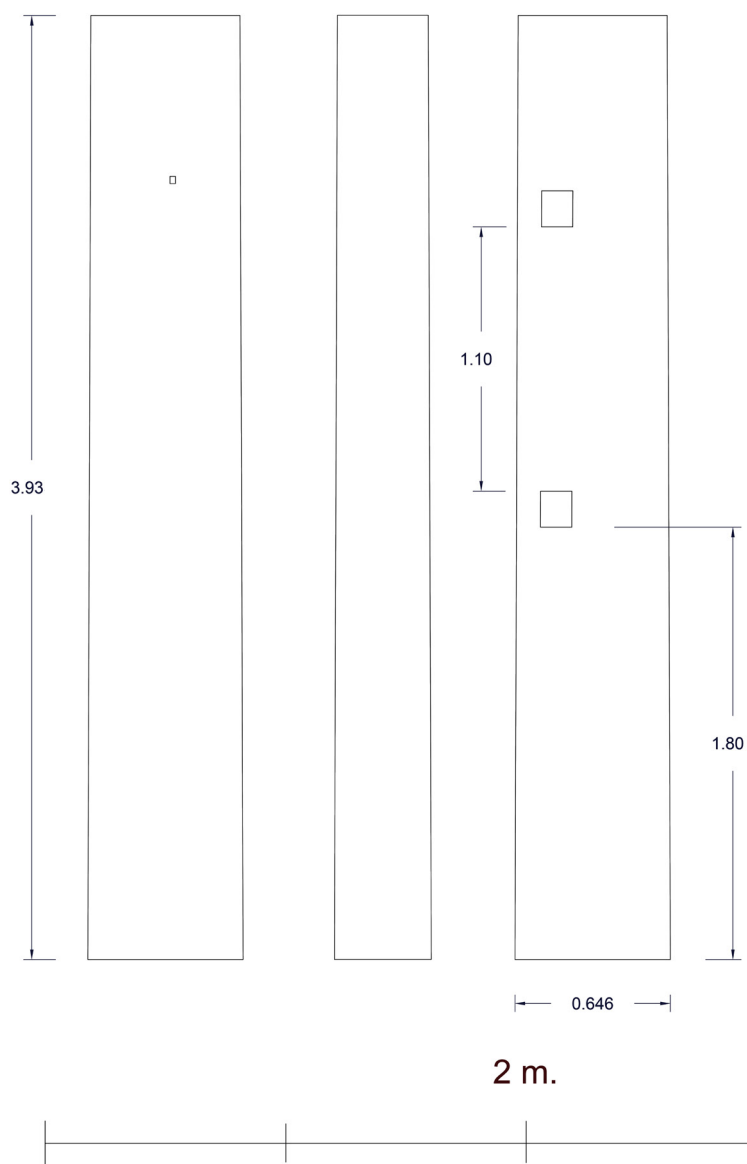
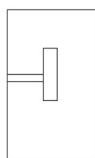

Εικ. 5. Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού AB 2221 με το πεσσόκρानο (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

Εικ. 6. Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού AB 2220 (σχ. Λ. Τσατσάρωνη)

AB 2121-AB 2122

Εικ. 7. Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού AB 2121-AB 2122 (σχ. Λ. Τσατσάρωνη)

Εικ. 8. Οι κάτω έδρες των πεσσών AB 2220 και AB 2221 (λήψη Λ. Τσατσαρώνη)

Τόσο οι δύο σωζόμενες κάτω έδρες, όσο και οι άνω έδρες των πεσσών έχουν όμοια διαμόρφωση και τις ίδιες εντορμίες. Στους πεσσούς AB 2220 και AB 2221 οι κάτω έδρες (Εικ. 8) διαθέτουν περιμετρικά σκαμνίο, δηλαδή μία ταινία πλάτους 0,022 μ. και λίγο ταπεινότερη από την επιφάνεια έδρασης του πεσσού, για την προστασία των ακμών του. Κατά τον άξονα του μήκους και κάπως έκκεντρα από αυτόν υπάρχουν τρεις οπές γομφώσεων: μία στο μέσον και δύο εκατέρωθεν αυτής, από τις οποίες μόνο οι τελευταίες είναι όμοιες μεταξύ τους ως προς το σχήμα, τις διαστάσεις και την κατεργασία. Οι άνω έδρες και των τριών πεσσών (Εικ. 9) έχουν σχεδόν στο κέντρο μία μεγάλη οπή γομφώσης μέγιστου βάθους 0,10 μ. και μήκους 0,22 μ., που συνοδεύεται από αύλακα μολυβδοχόησης. Στον AB 2220 παρατηρούνται και υπολείμματα μολύβδου στο βάθος της γομφώσης.

Από τις κάθετες στο έδαφος πλευρές των πεσσών, μεγαλύτερο ενδιαφέρον σημειώνουν οι μακρές πλευρές. Στους πεσσούς AB 2220 και AB 2221 σημαντικότερα είναι τα αποτύπωμα παραστάδων θυρώματος (Εικ. 10) με πλάτος 0,14 μ.⁵ και ύψος που φτάνει τα 3,03 μέτρα. Δεν πρόκειται, λοιπόν, παρά για ένα σύνολο με θύρωμα στο διάστυλο⁶ άνοιγμα των πεσσών, που δεν σώζεται. Στο επάνω μέρος είναι εμφανές το αποτύπωμα του γείσου που επέστεφε το θύρωμα, υποδεικνύοντας την πρόσθια όψη του συνόλου αυτού, στο οποίο το θύρωμα θα καταλάμβανε το πίσω τμήμα του διάστυλου ανοίγματος. Από τις υπόλοιπες πλευρές, οι μόνες που διασώζουν ίχνη πρόσθετων στοιχείων, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, είναι οι απέναντι μακρές πλευρές, που αντιστοιχούν στα διαστύλια εκατέρωθεν του θυρώματος.

Η απόδοση περισσότερων πεσσών στο παραπάνω σύνολο επιβεβαιώνεται από τον τρίτο πεσσοί του υπό εξέταση συνόλου, AB 2121-AB 2122 (Εικ. 7). Ο πεσσοί αυτός φέρει στο άνω τμήμα της μίας παρειάς του δύο ορθογώνιες υποδοχές (0,13 x 0,15 μ.) με καλή κατεργασία, τοποθετημένες συνευθειακά και κοντά στην ακμή της. Η χαμηλότερη βρίσκεται σε ύψος 1,80 μ. από την κάτω έδρα του πεσσού και η απόσταση ανάμεσά τους είναι 1,10 μ. Σε αυτές θα εμβάλλονταν ξύλινες δοκοί, οι οποίες, λόγω του ύψους στο οποίο βρίσκονταν, σίγουρα δεν

5 Το πλάτος αυτό αναφέρεται μόνο στην αναθύρωση, ενώ διακρίνεται και το ίχνος της έδρασης του θυρώματος, που αυξάνει το πλάτος σε 0,28 μ., φτάνοντας έως την ακμή του πεσσού.

6 Η απουσία κίωνων στη συγκεκριμένη περίπτωση καθιστά πιο ενδεδειγμένη τη χρήση του όρου διάστυλο ή διαστύλιο αντί του όρου μετακίονιο διάστημα (βλ. Ginouvès 1992, 60).

10

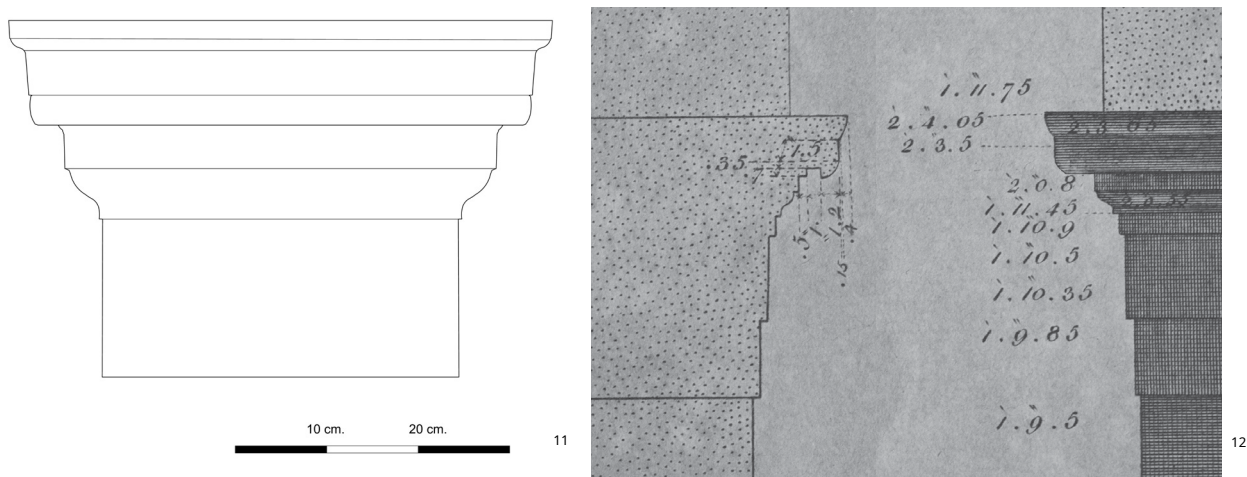
Εικ. 9. Οι άνω έδρες όλων των πεσσών (λήψη Λ. Τσατσαρώνη) Εικ. 10. Η μακρά πλευρά του AB 2220 με το αποτύπωμα θυρώματος (λήψη Λ. Τσατσαρώνη)

λειτούργουσαν ως διαφραγματικό στοιχείο στο διαστύλιο. Υποδοχές σε αντίστοιχη θέση θα πρέπει να υπήρχαν και σε άλλον πεσσό, ο οποίος, όμως, δεν σώζεται. Οι δοκοί θεωρείται ότι ήταν τοποθετημένες στο πίσω μέρος του διάστυλου ανοίγματος, όπως βεβαιώνεται για το θύρωμα, μάλλον για λόγους προστασίας από τις καιρικές συνθήκες. Κατά συνέπεια, είναι πολύ πιθανό η θέση της πεσσοστοιχίας να ήταν στο εξωτερικό μέρος ενός κτηρίου.

Το πεσσόκρानο AB 2178 (Εικ. 11) με διαστάσεις 0,39 x 0,665 μ. ακολουθεί τις διαστάσεις των πεσσών, δεδομένου ότι ένα τέτοιο αρχιτεκτονικό μέλος συνήθως εξέχει ελάχιστα από τις πλευρές στο άνω μέρος του πεσσού. Αυτό, με ύψος 0,39 μ., ενσωματώνεται αναλογικά στο ύψος του πεσσού αποτελώντας το 1/10 αυτού, κι έτσι, το συνολικό ύψος του στύλου προκύπτει ίσο με 11 φορές το πλάτος της βάσης. Η σειρά κυματίων προδίδει τον δωρικό του χαρακτήρα: το κύριο κυμάτιο είναι το ράμφος, που ακολουθείται από ανάστροφο λέσβιο πριν το υποτραχήλιο, ενώ ο άβακας επιστέφεται με ιωνικό κυμάτιο. Το ράμφος με μορφή ιωνικού κυματίου αποτελεί στοιχείο των επικράνων από τον 6ο έως τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ με δι-αδεδομένη χρήση στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική.⁷ Ωστόσο, αν και από τον 4ο αιώνα ο τύπος του ράμφους αλλάζει, μέχρι τον 2ο αι. π.Χ δεν καταγράφεται κανένα παράδειγμα στο οποίο το ράμφος να ακολουθείται από ανάστροφο λέσβιο στο κάτω μέρος.⁸ Αντιθέτως, το κυμάτιο

7 Βλ. Shoe 1936, 116–21, πίν. LVI–LVIII.

8 Η μελέτη της Shoe (1936, 116–25) φτάνει μέχρι τον δεύτερο αιώνα π.Χ, χωρίς να συμπεριλαμβάνει κτήρια που χτίστηκαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή στην Ελλάδα. Σε όλα τα δωρικά επίκρανα μετά το ράμφος ακολουθεί το υποτραχήλιο. Η προσθήκη ενός ανάστροφου λέσβιου κυματίου στο σημείο αυτό αυξάνει το ύψος των κυματίων, αλλά και την προβολή του άβακα από το υποτραχήλιο.

Εικ. 11. Το πεσσόκρανο AB 2178 (σχ. Λ.Τσατσαρώνη) Εικ. 12. Πρόπυλο Αθηνάς Αρχηγέτιδος, επίκρανο παραστάδας (από: Stuart και Revett 1980, 1: πίν. VI, εικ. 1–2)

αυτό συναντάται μόνο στο επίκρανο της παραστάδας στο Πρόπυλο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος⁹ (Εικ. 12), γεγονός που παρέχει σημαντική ένδειξη για τη χρονολόγηση του πεσσόκρανου και κατ' επέκταση, όλων των αρχιτεκτονικών μελών στην εποχή του Αυγούστου.

Ως υλικό για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε πεντελικό μάρμαρο κατώτερης ποιότητας με προσμίξεις τεφρού χρώματος, που τρέχουν με τη μορφή φλεβών. Οι πλευρές τους είναι καλά λειασμένες, αν και είναι εμφανής η επίδραση των καιρικών συνθηκών στις εκτεθειμένες επιφάνειες του μαρμάρου,¹⁰ καθώς τουλάχιστον οι δύο πεσσοί AB 2220 και AB 2221 βρίσκονται στην ίδια θέση, δηλαδή στον βόρειο στυλοβάτη της τρίκλιτης βασιλικής, από την περίοδο των πρώτων ανασκαφών στον χώρο.¹¹

B. Η ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Η ακριβής θέση εύρεσης των παραπάνω αρχιτεκτονικών μελών στον χώρο της Βιβλιοθήκης δεν είναι γνωστή.¹² Το πεσσόκρανο αποτυπώθηκε από τους Stuart και Revett το 1751 με λεπτομερείς μετρήσεις (Εικ. 12), αλλά με την εσφαλμένη ένδειξη ότι πρόκειται για το επίκρανο που επιστέφει ακόμα σήμερα την ιστάμενη παραστάδα στη νότια κιονοστοιχία της τρίκλιτης βασιλικής.¹³

Σύμφωνα με μελέτη του Κανελλόπουλου, όλα τα παραπάνω αρχιτεκτονικά μέλη εντάχθηκαν σε δεύτερη χρήση στο Τετράκογχο των αρχών του 5ου αι. μ.Χ, σε θέση παραστάδων των ημικυκλικών κιονοστοιχιών.¹⁴ Μάλιστα, η εργασία προσαρμογής για έναν από τους πεσσούς –παρα-

9 Stuart και Revett 1980, 1: 4, κεφ. I, πίν. VI, εικ. 1–2.

10 Αυτό γίνεται αντιληπτό, όταν συγκρίνονται με τις προστατευμένες επιφάνειες, στις οποίες εδράζονται σήμερα οι πεσσοί.

11 Στη θέση αυτή απεικονίζονται σε φωτογραφία του 1885 από τη Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου (Φωτογραφικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, βλ. Κωνσταντίνου κ.ά. 2009, 66).

12 Είναι πιθανό να προήλθαν από τις κατεδαφίσεις της Μεγάλης Παναγιάς και των ιδιωτικών κτισμάτων, που διενεργήθηκαν το 1884 στον χώρο από την Αρχαιολογική Εταιρεία μετά την καταστροφή της δημοτικής αγοράς από πυρκαγιά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κουμανούδης (1885, 15): «Ταῦτα διαλύοντες καὶ ἐξάγοντες ἐξ αὐτῶν τὰ ἀρχιτεκτονικόν σχῆμα ἔχοντα μεγάλα μάρμαρα, τὰ ἐτοποθετοῦμεν ὄχι πάντοτε, ὡς ἠθέλομεν, εἰς μέρη τοῦ ἐσκαμμένου ἢ ἀσκάπτου χώρου, ὁπόθεν νὰ μὴ ἀναγκαζώμεθα νὰ τὰ μετακινῶμεν πάλιν».

13 Stuart και Revett 1980, 1:43, κεφ. V, πίν. XI, καταγράφοντας τα αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιότερων κτηρίων, που εντόπισαν στη Μεγάλη Παναγιά.

14 Προφορική επικοινωνία με Χ. Κανελλόπουλο (αδημοσίευτη μελέτη).

Εικ. 13. Το αποτύπωμα της παραστάδας στον ιστάμενο τοίχο του Τετράκογχου (λήψη Λ. Τσατσαρώνη και επεξεργασία Χ. Κανελλόπουλος)

στάδες στη νέα θέση– είναι ορατή στη βόρεια πλευρά του ιστάμενου τοίχου του Τετράκογχου (Εικ. 13). Τα ίχνη που άφησε η δεύτερη αυτή χρήση των πεσσών στις πλευρές τους, είναι αναγκαίο να εντοπιστούν, ώστε να μη συγχέονται με τα στοιχεία της αρχικής σύνθεσης.

Ειδικότερα, στην άνω έδρα όλων των πεσσών υπάρχει γόμφωση μέγιστου βάθους 10 εκατοστών και μήκους 22 εκατοστών με αύλακα μολυβδοχόησης. Ωστόσο, και στις τρεις γομφώσεις παρατηρείται τμήμα 15 περίπου εκατοστών πιο βαθύ από το υπόλοιπο και καλύτερα διαμορφωμένο, με λείες πλευρές (Εικ. 9). Η στενή απόληξη αυτού του τμήματος απέχει από την στενή πλευρά του πεσσού 16 εκατοστά και στις τρεις περιπτώσεις. Τα τμήματα αυτά λοιπόν αποτελούσαν λύκους ελληνικού τύπου,¹⁵ πριν απολαξευθεί η λοξή πλευρά τους, ώστε να επεκταθεί και να αποτελέσει γόμφωση στην επόμενη χρήση.

Οι κάτω έδρες (Εικ. 8), που σώζονται μόνο στους δύο από τους τρεις πεσσούς, διαθέτουν τρεις γομφώσεις, από τις οποίες η κεντρική φαίνεται να δημιουργήθηκε για τη στερέωση των παραστάδων στις ψηλές βάσεις που λαξεύθηκαν επί κατασκευής Τετράκογχου¹⁶. Επομένως, οι άλλες δύο εκατέρωθεν της κεντρικής ανάγονται στην αρχική χρήση των πεσσών για τη στερέωσή τους σε στρώση στυλοβάτη, πράγμα που συνάδει και με την επιμελέστερη συγκριτικά κατεργασία τους.

Από τη χρήση των πεσσών ως παραστάδων στο Τετράκογχο ερμηνεύονται οι μικρές οπές, που υπάρχουν στις απέναντι μακρές πλευρές των AB 2220 και AB 2121-AB 2122 (Εικ. 6-7), οι οποίες απέχουν από την άνω έδρα 0,705 μ. Σε αυτές εμβάλλονταν ράβδοι για την ανάρτηση πολυκάνδηλων, με αντίστοιχες οπές στους ιωνικούς κίονες των κογχών.¹⁷ Εύλογα, λοιπόν, οι πλευρές με τα ίχνη των πρόσθετων στοιχείων από την αρχική φάση, είχαν τοποθετηθεί έτσι, ώστε να εφάπτονται στον τοίχο του Τετράκογχου και να είναι αφανείς. Με την ίδια λογική, οι πολλαπλές οπές που διαθέτει ο AB 2220 στην απέναντι μακρά πλευρά και οι οποίες δεν ισαπέχουν μεταξύ τους,¹⁸ πρέπει να προέρχονται από τη μεταγενέστερη χρήση των πεσσών.

Γ. Η ΑΡΧΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ

Τα παραπάνω στοιχεία επιτρέπουν μία γενική προσέγγιση των χαρακτηριστικών της σύνθεσης με τους πεσσούς. Με βάση τα πρόσθετα, ελλείποντα σήμερα, στοιχεία (θύρωμα, δοκοί), που αποκαθίστανται στα διαστήματα, η πεσσοστοιχία, από την οποία προέρχονται, αποτελούνταν από τουλάχιστον τέσσερις πεσσούς. Η τοποθέτηση του θυρώματος και των δοκών στο πίσω μέρος των διάστυλων ανοιγμάτων προδίδει πιθανόν την προέλευση της πεσσοστοιχίας από την πρόσοψη ενός κτηρίου, όπου θα ήταν εκτεθειμένοι στις καιρικές συνθήκες. Επιπλέον, το μέγεθος των πεσσών αποκλείει τη χρήση τους σε όροφο, πάνω από άλλη κιονοστοιχία.

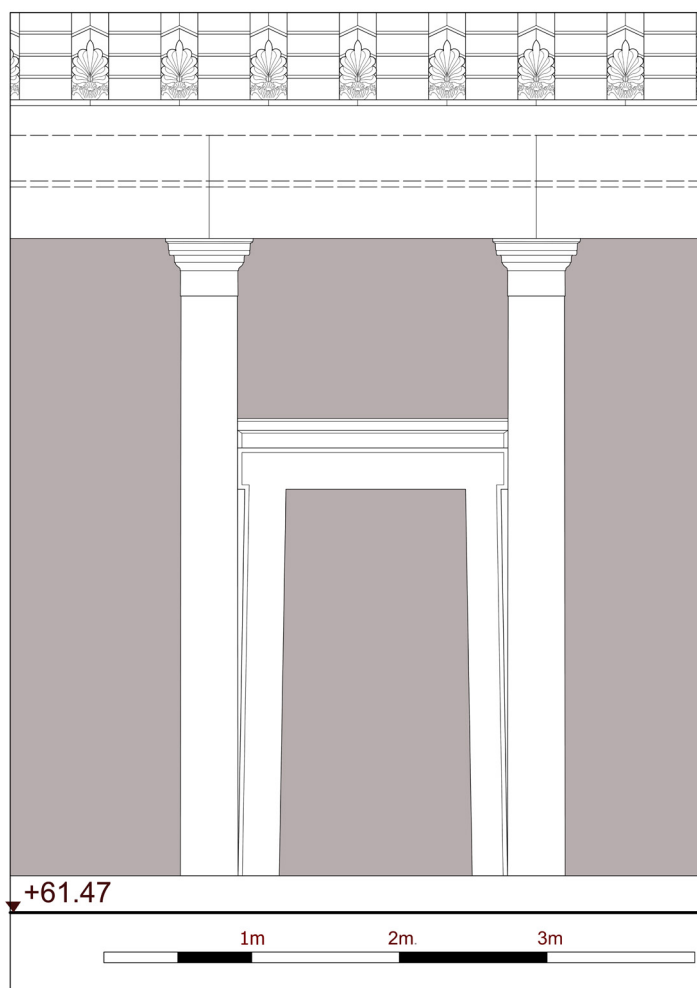
Ο εντοπισμός των υπό μελέτη πεσσών διευρύνει τον περιορισμένο αριθμό των σωζόμενων και δημοσιευμένων αθηναϊκών πεσσών, οι οποίοι συνιστούσαν μεμονωμένα δημιουργήματα

15 Ο λύκος μπορεί να είναι έκκεντρα τοποθετημένος, αν η ανάρτηση δεν γίνεται από το μεσαίο στέλεχος, όπως φαίνεται να ισχύει σε αυτή την περίπτωση, καθώς η άκρη του λύκου βρίσκεται στο κέντρο της εφέδρας (ευχαριστίες για την επισήμανση οφείλονται στην κα Β. Μανιδάκη).

16 Οι ιδιαίτερα ψηλές αυτές κυματοφόρες βάσεις κατασκευάστηκαν, ώστε να φτάσει ο πεσσός στο επιθυμητό ύψος για τη συγκεκριμένη θέση. Με βάση τους υπολογισμούς, το πεσσόκρανο AB 2178 δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως επίκρανο κάποιας παραστάδας του Τετράκογχου.

17 Προφορική επικοινωνία με Χ. Κανελλόπουλο (αδημοσίευτη μελέτη).

18 Οι μικρές αυτές οπές είναι και οι πιο αινιγματικές του συνόλου. Είναι και αυτές τοποθετημένες στο πίσω τμήμα του διαστυλίου, όμως δεν είναι όμοιες μεταξύ τους, ούτε συνευθειακά τοποθετημένες, ώστε να μπορούν να αποδοθούν εύκολα σε ενιαία κατασκευή. Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν μάλλον περιστασιακού τύπου οπές, που ανοίχτηκαν είτε κατά την αρχική χρήση των πεσσών, είτε σε μεταγενέστερη φάση, πιθανόν για την προσάρτηση μεταλλικών ράβδων.

Εικ. 14. Το δωρικό θύρωμα (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

της κλασικής εποχής. Πράγματι, αρκετά στοιχεία παραπέμπουν στην κλασική αρχιτεκτονική του 5ου αιώνα, όπως οι αναλογίες (11 φορές το πλάτος της βάσης - ή αλλιώς 11 ΠΒ),¹⁹ η κατεργασία, και ιδίως το ράμφος στο πεσσόκρानο, αποδοσμένο με μορφή ιωνικού κυματίου.

Από την άλλη μεριά, το κατώτερης ποιότητας μάρμαρο που χρησιμοποιείται δεν επιτρέπει την ένταξη της σύνθεσης σε κλασικό οικοδόμημα. Επιπλέον, στην κλασική εποχή δεν μαρτυρείται η κατασκευή πεσσοστοιχιών στην Αθήνα και ιδίως στην πρόσοψη κάποιου κτηρίου. Εν τέλει, διαφωτιστική είναι η ύπαρξη ανάστροφου λέσβιου κυματίου κάτω από το ράμφος, που βρίσκει μοναδικό παράλληλο στο επίκρानο του Προπύλου της Αθηνάς Αρχηγέτιδος, ενός κλασικιστικού μνημείου της εποχής του Αυγούστου. Έτσι, στην περίπτωση απόδοσης της σύνθεσης σε ένα κλασικιστικό μνημείο, τα παραπάνω αντικρουόμενα χαρακτηριστικά συγκρατούνται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Παράλληλα, η μορφή του θυρώματος αποκαλύπτεται όσο είναι δυνατόν από την αναθύρωσή του στους πεσσούς. Καλύπτοντας περίπου τα $\frac{3}{4}$ του ύψους του διάστυλου ανοίγματος μέχρι το επιστύλιο,²⁰ αποκαθίσταται ως δωρικού τύπου θύρωμα με επίστεψη ιωνικού γείσου

19 Η αναλογία ύψος προς πλάτος βάσης (ΠΒ) των δωρικών πεσσών κυμαίνεται από 10,28 ΠΒ έως 11,57 ΠΒ. Συγκεκριμένα, ο πεσσός της νοτιοδυτικής πτέρυγας των Προπυλαίων έχει αναλογία 11,43 ΠΒ, οι πεσσοί του ναού των Αθηναίων στη Δήλο 10,28 ΠΒ και ο πεσσός του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου 11,57 ΠΒ.

20 Το μικρότερο ύψος του θυρώματος σε σχέση με τους πεσσούς πρέπει να προέκυψε από το δεδομένο διαστίλιο της πεσσοστοιχίας, εφόσον οι αναλογίες του δωρικού θυρώματος (άνοιγμα προς ύψος) έχουν συγκεκριμένο εύρος.

(Εικ. 14), συνδυασμός που δεν είναι σπάνιος κατά τον 1ο αιώνα π.Χ., όπως τουλάχιστον μαρτυρούν απεικονίσεις θυρωμάτων σε τοιχογραφίες της Πομπηίας.²¹

Δ. ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Από την αναλυτική περιγραφή της πεσσοστοιχίας προκύπτει η ύπαρξη δύο στοιχείων, του θυρώματος και των δοκών, που επιδέχονται διερεύνησης και ερμηνείας στο χρονολογικό πλαίσιο του 1ου αιώνα π.Χ.

Το θύρωμα ανάμεσα σε δύο ελεύθερα στηρίγματα και δύο ανοιχτά διασύλια δεν μπορεί παρά να λειτουργεί συμβολικά, αφού δεν συνιστά τον μοναδικό τρόπο εισόδου στον χώρο που οριοθετεί. Είναι πιθανόν να ορίζει ένα πέρασμα ή ακόμα και να αποτελεί στοιχείο μίας νοηματοδοτημένης πρόσοψης. Τέτοιου είδους θυρώματα υπήρχαν στα προσκήνια των θεάτρων, και κυρίως στο κεντρικό διασύλιο της πρόσοψής τους, ενώ τα υπόλοιπα διασύλια καλύπτονταν με ξύλινους πίνακες, επί των οποίων υπήρχαν γραπτές παραστάσεις.²² Η στενή σύνδεση των θυρωμάτων με τα σκηνικά οικοδομήματα φαίνεται και από την κατασκευή δύο δωρικών θυρωμάτων στα διασύλια του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου.²³ Τα θυρώματα των προσκηνίων βέβαια, εκτός από το ότι επέτρεπαν τη διέλευση των υποκριτών από και προς τη σκηνή, λειτουργούσαν και ως σκηνογραφικό στοιχείο σε συνδυασμό με τις απεικονίσεις οικοδομημάτων στους πίνακες.²⁴

Η αποκατάσταση μεγάλων ξύλινων δοκών στις ορθογώνιες υποδοχές του AB 2121-AB 2122, αλλά και η ερμηνεία αυτών διερευνάται με τη βοήθεια εικονογραφικών παράλληλων, που έχουν εντοπιστεί. Σε τοιχογραφίες επαύλεων και οικιών της Πομπηίας και της Ρώμης παρατηρούνται διπλές δοκοί σε πεσσοστοιχίες, κιονοστοιχίες ή ακόμα και σε μεμονωμένα διασύλια και μάλιστα, πάντοτε στο άνω τμήμα των στύλων. Το στοιχείο αυτό συναντάται τόσο στον δεύτερο, όσο και στον τρίτο πομπηιανό ρυθμό, οι οποίοι σύμφωνα με την άποψη που έχει επικρατήσει, μιμούνται τον σκηνογραφικό διάκοσμο θεάτρων.²⁵

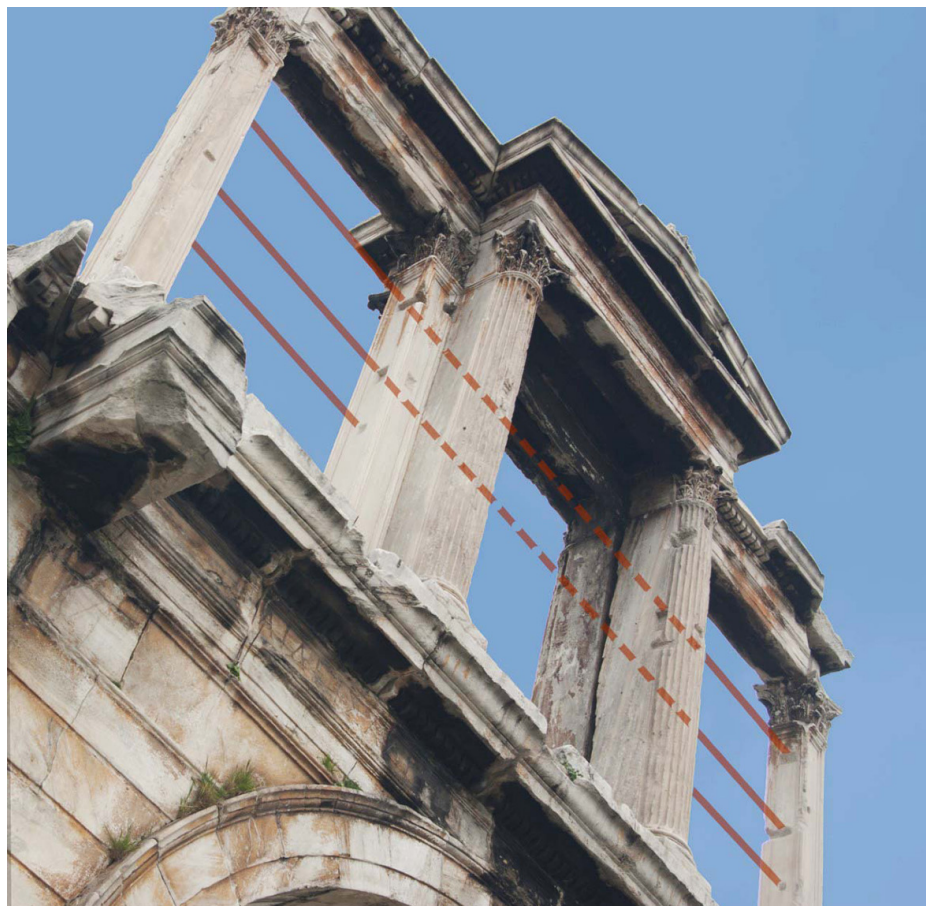
21 Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής τοιχογραφίες από Pappalardo 2009 (χωρίς αρίθμηση εικόνων): Οικία του Iulius Polybius, αίθριο χωρίς impluvium, όπου στο ύψος του ορόφου εικονίζεται εξώστης με πεσσοστοιχία (σελ. 27), Έπαυλη του Publius Fannius Synistor στο Boscoreale, τρίκλινιο G (σελ. 36), Έπαυλη των Μυστηρίων, cubiculum 16 (σελ. 48) και Έπαυλη της Porrea, αίθριο 5 (σελ. 72).

22 Moretti 2014, 129, εικ. 3.16, πρόκειται για τα νέου τύπου σκηνικά οικοδομήματα με προσκήνιο, που εμφανίζονται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Ο ίδιος (2014, 134–7) τοποθετεί την προέλευση του νέου τύπου εκτός Αττικής, με ενδείξεις που οδηγούν την έρευνα στη Μακεδονία. Θεωρεί δε πολύ πιθανό η αλλαγή να μην οφείλεται σε διαφοροποίηση της χρήσης, αλλά στην κατασκευή νέων μνημειακών θεάτρων, που ενέπνευσαν την επιινόηση νέων μορφών, προσαρμοσμένων στις απαιτήσεις μεγαλύτερου κοινού.

23 Μπολέτης 2012, 178–216, πίν. 106.

24 Βιτρούβιος, *De architectura*, 5,6,9: *horum autem ornatus sunt inter se dissimili disparique ratione, quod tragicae deformantur columnis et fastigiis et signis reliquisque regalibus rebus, comicae autem aedificiorum privatorum et maenianorum habent speciem prospectusque fenestris dispositos imitatione, communium aedificiorum rationibus*, δηλαδή κίονες και αετώματα, που μιμούνται ανάκτορα, για την τραγωδία, ιδιωτικά κτίσματα και εξώστες με παράθυρα για την κωμωδία. Για τη σημασία της θύρας του σκηνικού οικοδομήματος βλ. Μικεδάκη 2004–05, με σύνδεση της πλοκής επιλεγμένων δραμάτων με τη λειτουργική και συμβολική χρήση της θύρας.

25 Fragaki 2003, 258–9, σημ. 65, με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία για το θέμα. Το συγκεκριμένο στοιχείο ωστόσο είναι δυσερμηνευτο σε σχέση με τον σκηνογραφικό διάκοσμο, ειδικά όταν εμφανίζεται σε κιονοστοιχίες ή πεσσοστοιχίες, που τοποθετούνται στο βάθος της σύνθεσης, εκατέρωθεν του κέντρου, προσδίδοντας της προοπτική (Οπλοντίς, Έπαυλη Α ή της Porrea, Τρίκλινιο 14, δυτικός τοίχος). Θα μπορούσε λοιπόν οι δοκοί, που στην πραγματικότητα τοποθετούνταν σε περιορισμένο αριθμό διαστυλίων για την ανάρτηση αντικειμένων, να απεικονίσθηκαν από τους ζωγράφους ως στοιχεία σε διαδοχικά διασύλια, με σκοπό να επιτείνουν την επιδιωκόμενη προοπτική στη σύνθεση. Κατ' επέκταση, η περίπτωση απεικόνισης δοκών σε μεμονωμένα διασύλια που πλαισιώνουν εγκάρσια ένα θύρωμα ή απλώς ένα άνοιγμα πρέπει να ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα.

Εικ. 15. Αψίδα Αδριανού, όροφος (λήψη και επεξεργασία Χ. Κανελλόπουλος)

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της τοιχογραφίας στο δωμάτιο με τα Προσωπεία από την οικία του Αυγούστου στη Ρώμη,²⁶ όπου παρατηρούνται διπλές δοκοί σε δύο μετακίονια διαστήματα που πλαισιώνουν το κεντρικό άνοιγμα. Ο Οβίδιος περιγράφοντας στο έργο του *Tristia* την πρόσοψη της οικίας αυτής στον Παλατίνο λόφο, δηλώνει εντυπωσιασμένος από τα θυρώματα, που ξεχωρίζουν εξαιτίας της διακόσμησής τους με αστραφτερά όπλα.²⁷

singula dum miror, video fulgentibus armis
conspicuos postes tectaque digna deo.
'et Iovis haec' dixi 'domus est?' quod ut esse putarem,
augurium monti querna corona dabat,

Οβίδιος, *Tristia* III, 1.33-35.

Υπό το πρίσμα αυτής της αναφοράς γίνεται ίσως περισσότερο κατανοητή η απεικόνιση μεγάλων ασπίδων αναρτημένων σε ζεύγη δοκών σε τοιχογραφία από την Έπαυλη Α της Οπλοντίδας.²⁸

26 Clarke 2005, πίν. III.

27 Favro 1996, 203-4, σημ. 136, σύμφωνα με παλιά ρωμαϊκή συνήθεια, εξέχοντες ρωμαίοι πολίτες λάμβαναν την τιμή να μπορούν να αναρτούν λάφυρα γύρω από την είσοδο της ιδιωτικής τους κατοικίας ή και να τοποθετούν τη θύρα έτσι, ώστε να ανοίγει προς τα έξω, δίνοντας προτεραιότητα σε αυτόν που βγαίνει από την οικία, παρά σε αυτόν που διέρχεται τον στενό συνήθως δρόμο. Επιπλέον, ο Charles-Picard (1957, 122) σημειώνει ότι η ανάρτηση λαφύρων σε θύρες λειτουργούσαν και ως προστατευτικά στοιχεία.

28 Τοιχογραφία από τον δυτικό τοίχο του αιθρίου 5, όπου οι κίονες με τις δοκούς και τις αναρτημένες ασπί-

Εντύπωση προκαλεί επιπλέον η ύπαρξη παρόμοιων ζευγών δοκοθηκών σε ένα ιστάμενο μνημείο στην Αθήνα, στην αψίδα του Αδριανού (Εικ. 15) και συγκεκριμένα, στους πεσσούς του ορόφου, εκατέρωθεν του κεντρικού διάστυλου ανοίγματος, που αρχικά ήταν κλειστό.²⁹ Με βάση αυτή την παρατήρηση, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι ερευνητές αποδίδουν στη διαμόρφωση του ορόφου χαρακτήρα αρχιτεκτονικών προσόψεων, όπως αυτές που χαρακτηρίζουν τα σκηνικά οικοδομήματα.³⁰

Ε. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΕΣΣΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΣΤΟ ΩΔΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΡΙΠΠΑ

Ο χαρακτήρας που προσδίδουν τα παραπάνω παράλληλα στην πεσσοστοιχία οδηγεί την έρευνα σε μνημειακό οικοδόμημα που χτίστηκε στην Αθήνα την εποχή του Αυγούστου και που πιθανότατα διέθετε αρχιτεκτονικά στοιχεία θεάτρου ή ειδικότερα σκηνικού οικοδομήματος. Μετά από διερεύνηση των γνωστών και ανεσκαμμένων κτηρίων που χτίστηκαν στην Αθήνα επί Αυγούστου, γίνεται απόπειρα να αποδοθεί η πεσσοστοιχία στο Ωδείο του Αγρίππα στο κέντρο της αρχαίας Αγοράς (Εικ. 16), και συγκεκριμένα, στον εξώστη που περιέβαλλε το κτήριο στις τρεις του πλευρές.

Χτισμένο περίπου το 15 π.Χ., το Ωδείο του Αγρίππα αποτελεί το παλαιότερο ρωμαϊκό ωδείο στον ελλαδικό χώρο, του οποίου όμως η εξωτερική μορφή δεν επαναλαμβάνεται σε κανένα από τα μεταγενέστερα ωδεία. Η υποδειγματική μελέτη του κτηρίου στα μέσα του προηγούμενου αιώνα από τους Thompson και Τραυλό³¹ οδήγησε σε μία ολοκληρωμένη και εύλογη πρόταση αναπαράστασης, παρά τα ελάχιστα ευρήματα και την αποσπασματικότητα των στοιχείων.

Ένα από τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά που τού αποδίδονται είναι η ύπαρξη ενός στεγασμένου εξώστη³² που περιτρέχει σε χαμηλότερο επίπεδο τον κύριο αρχιτεκτονικό όγκο του Ωδείου, αναδεικνύοντας πλήρως το αρχιτεκτονικό του σχέδιο, που παραπέμπει σε οκτάστυλο ναϊκό οικοδόμημα. Ο εξώστης αυτός αποκαταστάθηκε από τους μελετητές με πεσσοστοιχίες, παρά το γεγονός ότι δεν βρέθηκε ή δεν αναγνωρίστηκε κανένα αρχιτεκτονικό μέλος που να το τεκμηριώνει.³³ Αν και το σκεπτικό τους δεν καταγράφεται στη δημοσίευση, η επιλογή των πεσσών για το συγκεκριμένο τμήμα του κτηρίου είναι η πιο εύλογη για ποικίλους λόγους. Εν πρώτοις, η ρυθμική ουδετερότητα μίας δωρικής πεσσοστοιχίας³⁴ εξυπηρετεί την ανάδειξη

δες απεικονίζονται δίπλα σε δωρικό θύρωμα με ιωνικό γείσο. Ασπίδες σε ζεύγη δοκών εμφανίζονται και στον τρίτο πομπηϊανό ρυθμό στην οικία Ι,9,Ι της Πομπηίας (Οικία με το Ωραίο Impluvium, β' τέταρτο 1ου αιώνα μ.Χ., βλ. Ling 1991, εικ. 168).

29 Καμία αποτύπωση των δοκοθηκών δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα, ούτε από τους Stuart και Revett (1980, 3: κεφ. 3, πίν. 4–5), ούτε από τον Willers (1990, 68–92), που είναι οι μόνοι που έχουν κάνει επιτόπια έρευνα στο μνημείο. Τα εν λόγω στοιχεία, όπως και το μνημείο συνολικά, μελετώνται από την γράφουσα στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής με τίτλο *De imagine urbana: εικόνες και απόψεις της ρωμαϊκής Αθήνας*.

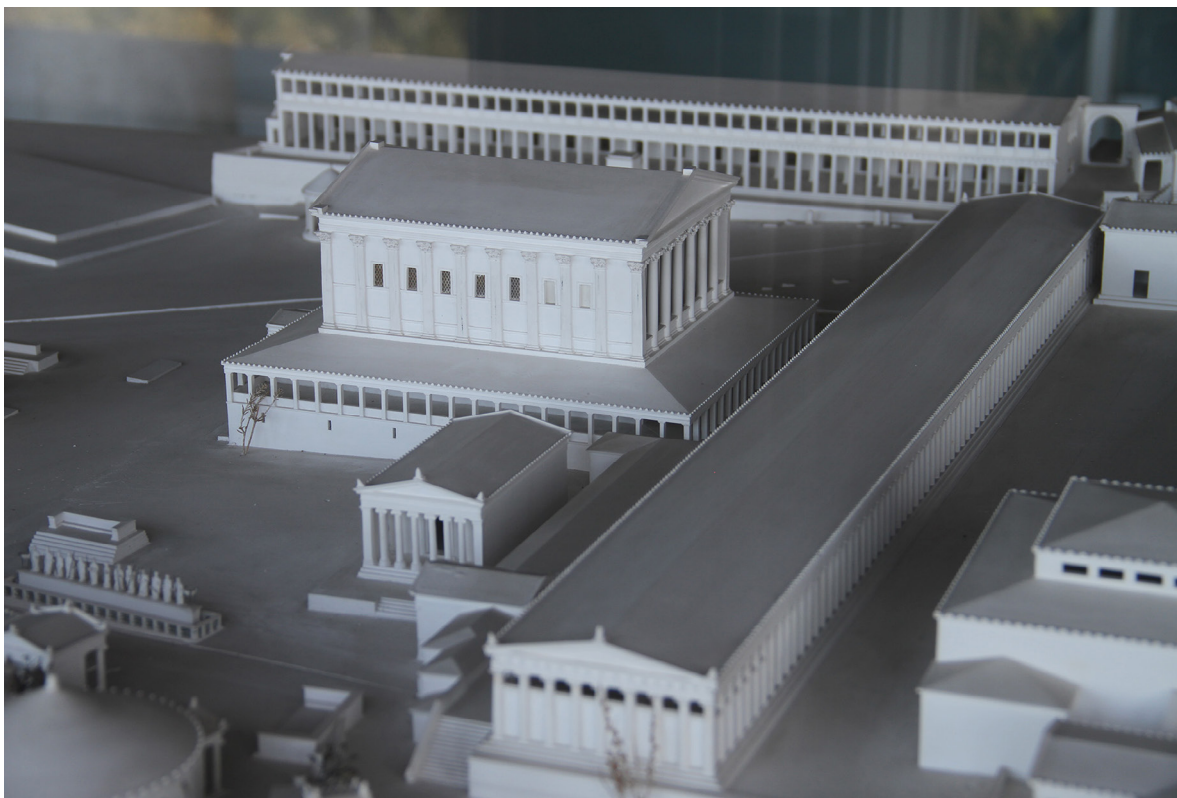
30 Adams 1989, 13. Παρά το ότι ο μελετητής δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα του ορόφου με τα σκηνικού τύπου οικοδομήματα που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες της Πομπηίας.

31 Το κτήριο ήρθε στο φως με τις ανασκαφές του 1934–35 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και η μελέτη του δημοσιεύτηκε το 1950 στο περιοδικό *Hesperia* από τον Η.Α. Thompson, ο οποίος αναγνωρίζει τη σημαντική συμβολή του Τραυλού όχι μόνο στα σχέδια του κτηρίου, αλλά και σε κάθε στάδιο της μελέτης.

32 Καταχρηστικά γίνεται χρήση του όρου εξώστης και για τις τρεις πλευρές, αν και η λειτουργία αυτή αφορά μόνο στις δύο πλευρές (ανατολική και δυτική), βλ. και παρακάτω.

33 Thompson 1950, 75–6, που αναφέρει ότι η αποκατάσταση του εξώστη βασίστηκε στην αντίληψή τους σχετικά με τη λειτουργία του. Ειδικά για τους στύλους, αναφέρει ότι η μορφή τους και το μεταξόνιο είναι καθαρά σχηματικά.

34 Η δωρική πεσσοστοιχία μπορεί να φέρει ακόσμητη ζωφόρο, χωρίς τριγλύφους, όπως συμβαίνει με τους δωρικούς πεσσούς των Προπυλαίων, του Θρασύλλειου και του ναού των Αθηναίων στη Δήλο.

Εικ. 16. Το Ωδείο του Αγρίππα (λήψη φωτογραφίας Χ. Κανελλόπουλος, από τη μακέτα της Αρχαίας Αγοράς στον όροφο της Στοάς του Αττάλου)

του κορινθιακού ρυθμού στο κυρίως κτήριο, προσδίδοντας αισθητική ισορροπία στο σύνολο. Ακόμη, δεδομένου του αριθμού των απαιτούμενων στύλων για τον συγκεκριμένο εξώστη (περίπου 70), η επιλογή πεσσών αντί κίωνων θα ήταν η οικονομικότερη λύση. Επιπλέον, άλλου τύπου στύλοι, όπως οι αμφικιονίσκοι, αποτελούν στοιχεία που χρησιμοποιούνται στους ορόφους των ελληνικών διώροφων στοών, πάνω από ισόγειες κιονοστοιχίες με μεγαλύτερες αναλογίες, μια αρχιτεκτονική μορφή που στην περίπτωση του Ωδείου δεν υφίσταται.

Πράγματι, οι πεσσοστοιχίες στις τρεις πλευρές του Ωδείου κατασκευάστηκαν υπό ιδιόζουσα συνθήκη. Η νότια πλευρά, με σκοπό να αποτελέσει την είσοδο για το κοινό του Ωδείου, προσκολλήθηκε στο άνδρηο της Μέσης στοάς, που λειτουργούσε ως οδός κατά μήκος της βόρειας πλευράς της. Κατά συνέπεια, η νότια πεσσοστοιχία, όντας στο ίδιο επίπεδο με αυτόν τον δρόμο, γινόταν αντιληπτή ως ένα είδος παρόδιας στοάς. Αντιθέτως, η ανατολική και η δυτική πλευρά, δεδομένου ότι βρίσκονταν στην ίδια στάθμη με τη νότια, αποτελούσαν πεσσοστοιχίες σε ύψος ορόφου, αφού η υψομετρική διαφορά μεταξύ του ανδρήρου και του εδάφους της Αγοράς ξεπερνούσε τα τέσσερα μέτρα.³⁵ Έτσι, το απαιτούμενο ύψος για την παρόδια στοά θα ήταν ασυμβίβαστο με το ύψος και κατ' επέκταση με τις αναλογίες μίας ενδεχόμενης ιωνικής ή δωρικής κιονοστοιχίας (με κίονες ή αμφικίονες) σε στάθμη ορόφου.³⁶ Η επιλογή λοιπόν των

35 Thompson 1950, πίν. 16 και 18, με βάση τις μετρήσεις του Τραυλού, όπως καταγράφονται στα αντίστοιχα σχέδια.

36 Ενδεικτικά αναφέρεται το ύψος των αμφικίωνων του ορόφου της στοάς του Αττάλου στα ανατολικά του Ωδείου, που φτάνει τα 3,09 μ., με το ύψος των κίωνων του ισόγειου να ανέρχεται στα 5,34 μ. Για τα ύψη βλ. στο ψηφιακό αρχείο της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών για τις ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά το σχέδιο του Ι. Τραυλού με την τομή της στοάς κατά τον άξονα του κλιμακοστασίου (αριθμός σχεδίου ΣΑ 72, DA 1448, από: <http://agora.ascsa.net/id/agora/drawing/da%201448?q=stoa%20attalos&t=drawing&v=list&sort=&s=5>, ανακτήθηκε στις 7/4/2019).

πεσσών ως στηριγμάτων θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα συμβιβασμού αυτών των αντικρουόμενων συνθηκών, με δεδομένη την επιδίωξη ομοιόμορφης και κυρίως ισοϋψούς περίστασης. Εξάλλου, οι πεσσοί θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, όπως προαναφέρθηκε, ρυθμικά ουδέτεροι σε σύγκριση με τους κίονες, αφού η περιορισμένη χρήση τους στην ελληνική αρχιτεκτονική συνεπαγόταν την έλλειψη καθορισμένων και παγιωμένων κανόνων (αναλογιών ή μορφών).

Τόσο ο εξώστης, όσο και η στοά της εισόδου περιβάλλουν την αίθουσα ακροάσεων σε σχήμα Π. Το σύνολο στηρίζεται σε όλη του την έκταση και παράλληλα ανυψώνεται, ώστε να ευθυγραμμιστεί με το επίπεδο του ανδρήρου, από ένα *cryptoporticus*. Πρόκειται για έναν κλειστό και αθέατο διάδρομο με αξονική κιονοστοιχία, για τη στήριξη του δαπέδου του ορόφου, που ξεπερνούσε σε πλάτος τα 6,50 μέτρα. Το *cryptoporticus* χρησιμοποιήθηκε ευρέως στις πολυτελείς ρωμαϊκές επαύλεις της Καμπανίας μετά τα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ ως κλειστός διάδρομος με παράθυρα στη μία ή και στις δύο πλευρές. Από περιγραφές του Πλίνιου του Νεώτερου στις *Επιστολές* του, πληροφορούμαστε ότι ένας τέτοιος σκιερός χώρος σε μία έπαυλη χαρακτηριζόταν από δροσερή ατμόσφαιρα εξαιτίας της κυκλοφορίας του αέρα μέσω των παραθύρων, παρέχοντας εσωτερικό κλιματικό έλεγχο στο κτήριο.³⁷ Επιπλέον, στην ίδια περιοχή έχει διαπιστωθεί η χρήση του *cryptoporticus* ως βάση για εξώστες, από τους οποίους υπήρχε η δυνατότητα οπτικού ελέγχου της γαιοκτησίας, που παρείχε στον ιδιοκτήτη το ανάλογο οικονομικό και κοινωνικό πλεονέκτημα.³⁸ Η προέλευση αυτών των στοιχείων ίσως να μην είναι τυχαία, καθώς ο Αγρίππας είναι πιθανό να κατείχε περιουσία στην Καμπανία, όπου και πέθανε ξαφνικά λίγο μετά την κατασκευή του Ωδείου, το 12 π.Χ.³⁹

Πράγματι, οι δύο παραπάνω λειτουργίες μπορούν να αναγνωριστούν και στο Ωδείο του Αγρίππα, καθώς με το *cryptoporticus* θα επιτυγχανόταν ο δροσισμός του *auditorium* που περιέβαλλε,⁴⁰ ενώ ο εξώστης, καθώς εισβάλλει στην Αγορά, θα παρείχε οπτικό έλεγχο όλου του χώρου και των δρώμενων σε αυτόν. Άλλωστε, ο εξώστης είναι ένα τμήμα του κτηρίου που δεν συνδέεται άμεσα με την αίθουσα ακροάσεων, και επομένως είναι διαχωρισμένος από τη λειτουργία του ωδείου. Αποτελεί όμως μία από τις πιο προνομιούχες θεατρικές ζώνες παρακολούθησης των δρώμενων στην Αγορά των Αθηνών με χαρακτηριστικότερο την πομπή των Παναθηναίων.

Πέρα από τα μεμονωμένα αυτά στοιχεία, τον εξώστη και το *cryptoporticus*, η εξωτερική μορφή του Ωδείου, με τον μικρό ρυθμό στο κάτω μέρος και τον μεγάλο επάνω από αυτόν, παραπέμπει στα νέου τύπου σκηνικά οικοδομήματα της ελληνιστικής εποχής.⁴¹ Το οικοδόμημα

37 Zarmakouri 2011, 50–8, εικ. 3.4, 3.7 και 3.9, ο όρος *cryptoporticus* μαρτυρείται πρώτη φορά στις *Επιστολές* του Πλίνιου, του οποίου οι περιγραφές υπογραμμίζουν την προστατευτική ιδιότητα ενός τέτοιου χώρου από αντίξοες καιρικές συνθήκες.

38 Courbot-Dewerd 2009, 17. Ο Thompson (1950, 76–7) παρόλο που εντοπίζει την ύπαρξη *cryptoporticus* στις επαύλεις της Καμπανίας, δεν αντιλαμβάνεται τον ρόλο του, θεωρώντας ότι το στοιχείο αυτό απλώς εξυψώνει τον ανοιχτό εξώστη που στηρίζει. Έτσι, στην περίπτωση του Ωδείου ερμηνεύει τη λειτουργία του ως αποθηκευτικού χώρου εφοδίων, απαραίτητων σε ενδεχόμενη πολιορκία. Παραδέχεται ωστόσο ότι η κατάσταση του δαπέδου, των τοίχων, που ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, και των κίωνων υποδηλώνει ότι αυτό το τμήμα του κτηρίου χρησιμοποιήθηκε ελάχιστα.

39 Roddaz 1984, 241–3 και 485. Ο Αγρίππας κατείχε αρκετές επαύλεις έξω από τη Ρώμη, χωρίς όμως να τού έχει αποδοθεί με βεβαιότητα συγκεκριμένη έπαυλη. Η Καμπανία είναι μία από τις πιο πιθανές τοποθεσίες, αφού σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο (LIV 28,2) εκεί επέλεξε να πάει τον χειμώνα του 13–12 π.Χ μετά την εκστρατεία στην Παννονία, όπου και πέθανε από κάποια αρρώστια.

40 Η νότια πλευρά του Ωδείου, πάνω από την είσοδο των θεατών στο κτήριο, διαμορφωνόταν με κιονοστοιχία κι επομένως, ήταν ανοιχτή και στραμμένη προς την κατεύθυνση, όπου ο ήλιος μεσουρανάει. Με αυτό τον τρόπο, το εσωτερικό του Ωδείου και ειδικά η σκηνή φωτιζόταν, ενώ το *cryptoporticus* βοηθούσε στην εξισορρόπηση της θερμοκρασίας.

41 Βλ. σημ. 21. Πρόκειται για το προσκήνιο και το επισκήνιο αντίστοιχα. Σύμφωνα με την Μικεδάκη (2015, 57), ο αριθμός των ανοιγμάτων ήταν περιττός (3, 5, 7) ανάλογα με τις διαστάσεις της σκηνής. Στο Ωδείο τα

αυτό συντίθεται αυτή την εποχή από το προσκήνιο, μία χαμηλή στωική κατασκευή στον χώρο του ισογείου, η οποία προσάπτεται στο κτήριο της σκηνής στηρίζοντας τον εξώστη, στο πίσω μέρος του οποίου τα ανοίγματα προς το εσωτερικό του κτηρίου ορίζονται από πολύ μεγαλύτερους πεσσούς ή ανάλογα τμήματα τοίχων.⁴² Αυτός ακριβώς ο συνδυασμός θυμίζει την πεσσοστοιχία του εξώστη στο Ωδείο, που προσαρτάται στον κύριο όγκο του, ο οποίος διαρθρώνεται από έναν πολύ μεγαλύτερο ρυθμό πεσσών. Ιδιαίτερη μάλιστα εντύπωση προκαλεί η ομοιότητα του συνολικού όγκου του Ωδείου, όπως προκύπτει από τη μελέτη, με το σκηνικό οικοδόμημα της Δήλου, το οποίο διαθέτει περίσταση με πεσσούς σε συνέχεια του προσκηνίου και περιμετρικό εξώστη-λογείο.⁴³

Παρά τον εντοπισμό δύο διαφορετικών πηγών έμπνευσης αναφορικά με το εξωτερικό τμήμα του Ωδείου, φαίνεται ότι τα στοιχεία αυτά στη ρωμαϊκή εποχή δεν είναι ασύνδετα. Σύμφωνα με άποψη που έχει διατυπωθεί, το προσκήνιο του ελληνιστικού θεάτρου επηρέασε την αρχιτεκτονική των επαύλεων στην Ιταλία,⁴⁴ όπου η προσάρτηση σε διώροφα κτήρια ισόγειων κιονοστοιχιών με επίπεδη οροφή, που λειτουργεί ως εξώστης, αποτελεί συχνό στοιχείο από τον 1ο αιώνα π.Χ και εξής.

Συνοπτικά, ο σκηνογραφικός χαρακτήρας των στοιχείων της υπό εξέταση πεσσοστοιχίας συμβαδίζει με τον χαρακτήρα της εξωτερικής όψης του Ωδείου, όπως προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε. Κατά συνέπεια, μετά τη διαπίστωση της συνάφειάς τους επιχειρείται η σχεδιαστική αποκατάσταση των πεσσών στον εξώστη του Ωδείου, με αφετηρία τα σχέδια του Τραυλού.⁴⁵

ΣΤ. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ

Η μόνη πλευρά στην οποία μπορούν να αποκατασταθούν οι πεσσοί είναι η νότια, καθώς το ύψος του ανατολικού και του δυτικού εξώστη από το έδαφος της Αγοράς, καθιστά απαραίτητη την τοποθέτηση θωρακίων στα διασύλια. Συγκεκριμένα, οι πεσσοί του θυρώματος δεν μπορούν παρά να τοποθετηθούν στον άξονα της νότιας πεσσοστοιχίας, ώστε αυτό να ευθυγραμμίζεται με την κεντρική είσοδο προς το εσωτερικό του Ωδείου (Εικ. 17-19). Στο σωζόμενο θεμέλιο προκρίνεται η διευθέτηση 20 πεσσών, αντί για τους 18 του Τραυλού,⁴⁶ με μεταξόνιο 2,215 μ.,⁴⁷ ώστε με διασύλιο 1,825 μ. να μην διαταράσσεται η αναλογία του πλάτους του θυρώματος προς το δεδομένο ύψος του (Εικ. 19). Πράγματι, το θύρωμα με τους 20 πεσσούς (Εικ. 20) αποκτά αναλογία 1:2 στο άνοιγμα, πολύ κοντά δηλαδή στις αναλογίες

αντίστοιχα ανοίγματα στον μεγάλο ρυθμό υπολογίζεται ότι ήταν εννέα (βλ. Thompson 1950, 38, εικ. 2).

42 Ενδεικτικά αναφέρονται τα θέατρα του Ωρωπού (Bieber 1961, εικ. 428), της Σικυώνας και της Κορίνθου (Moretti 2014, εικ. 3.16 και 3.17 αντίστοιχα).

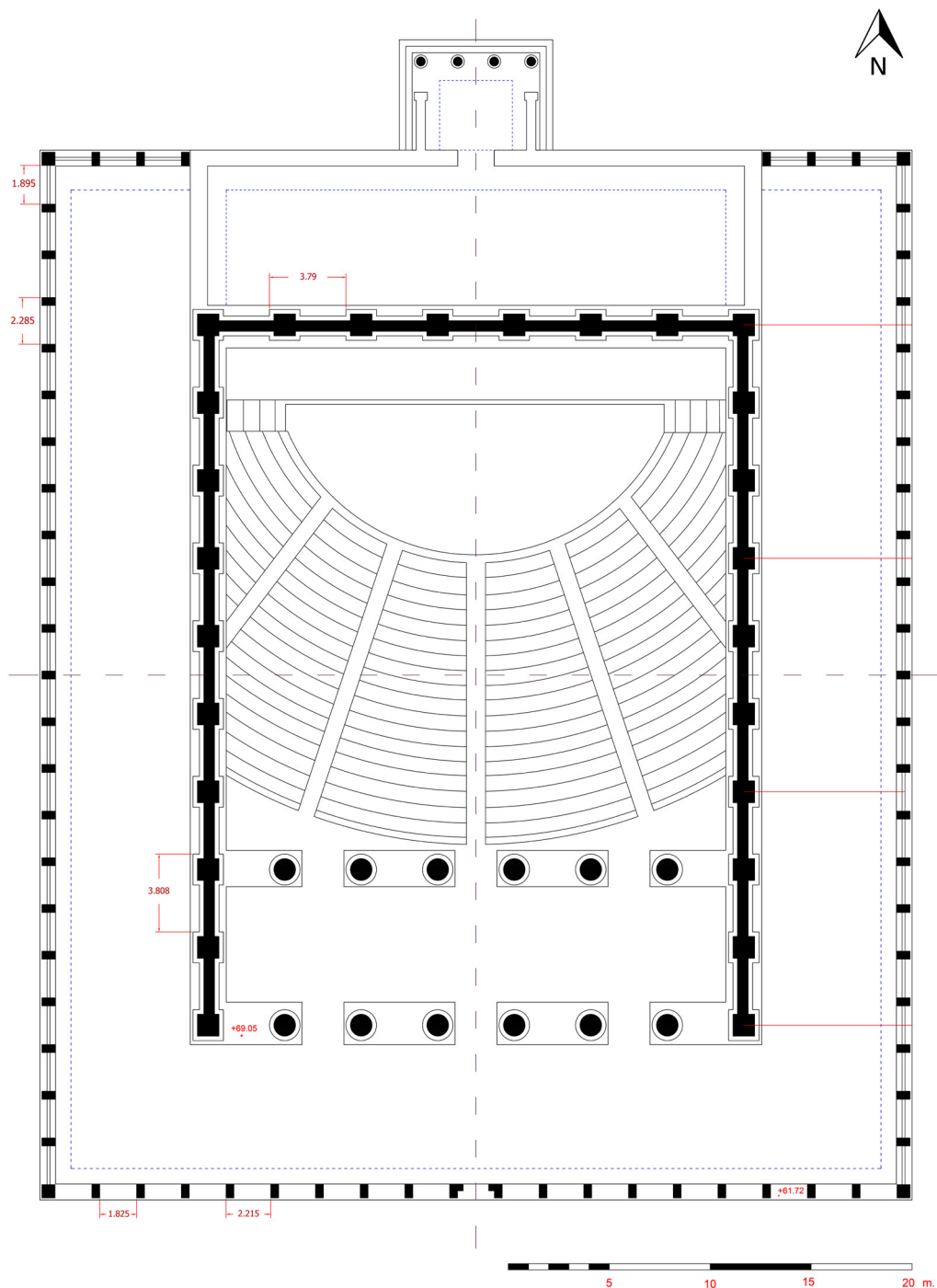
43 Η περίοπτη αυτή μορφή τού προσδίδει ένα χαρακτηριστικό μοναδικό ανάμεσα στα σκηνικά οικοδομήματα του ελλαδικού χώρου, βλ. Fraisse και Moretti 2007, πίν. 110, εικ. 424.

44 Bieber 1961, 113, εικ. 435-7. Η Zarmakouri (2011, 61) από την άλλη θεωρεί ότι η προσθήκη στωικών κατασκευών γύρω από τις επαύλεις από την εποχή του Αυγούστου και μετά, ήταν αποτέλεσμα μίμησης των τοιχογραφιών, που υπήρχαν ήδη στο εσωτερικό τους.

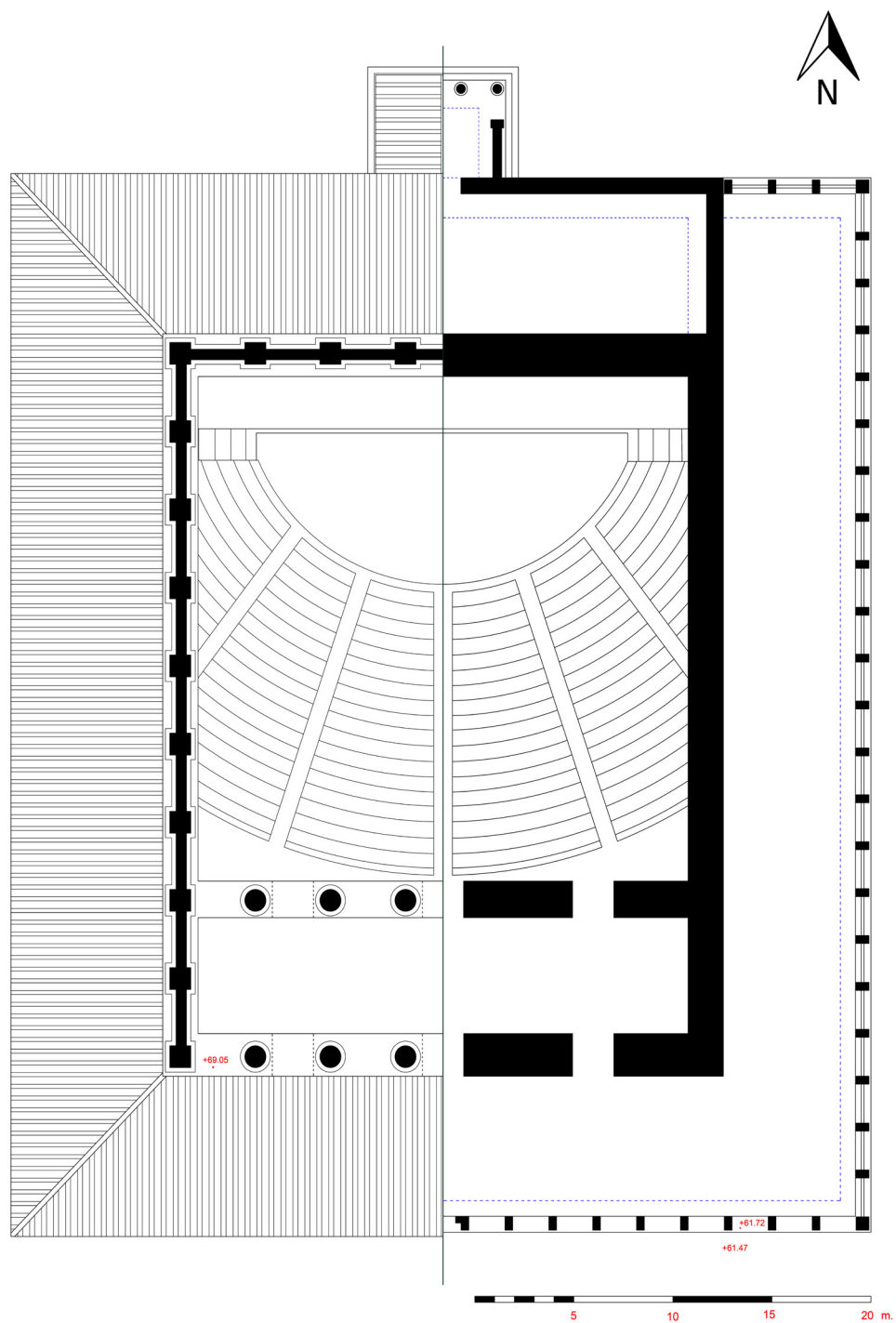
45 Thompson 1950, πίν. 17-9, εικ. 2-6.

46 Αν και πρόκειται για στοά, επιλέγεται άρτιος αριθμός στύλων, ώστε να ευθυγραμμίζεται το κεντρικό μεταξόνιο με την αξονικά τοποθετημένη είσοδο του Ωδείου.

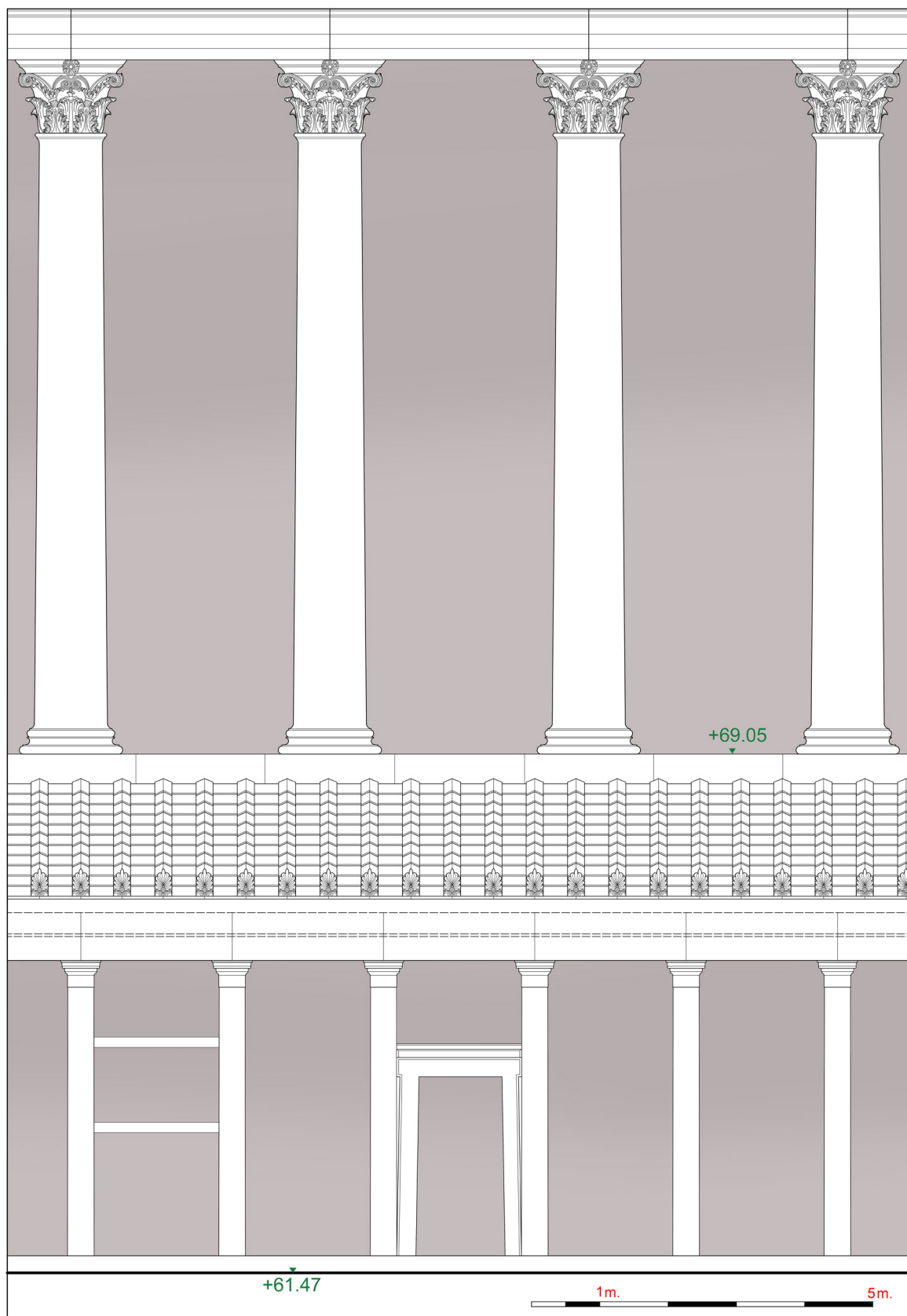
47 Δεδομένου ότι μαρμάρινες κεραμίδες πλάτους 0,60 μ. βρέθηκαν αποκλειστικά στη νότια πλευρά του Ωδείου, αυτές αποκαθίστανται μόνο στη στέγη του νότιου εξώστη (Thompson 1950, 52, εικ. 8, πίν. 39). Έτσι, με το εν λόγω μεταξόνιο οι ηγεμόνες της στέγης ευθυγραμμίζονται με τον άξονα των πεσσών ανά τρία μεταξόνια διαστήματα (Εικ. 19). Ο ίδιος ρυθμός μεταξύ ηγεμόνων και κίωνων προκύπτει στο ιωνικό περιστύλιο της Αγίας Αικατερίνης, που χρονολογείται επίσης στην εποχή του Αυγούστου, με βάση τις σωζόμενες δοκοθήκες στο πίσω μέρος του επιστυλίου (Stuart και Revett 1980, 3:61, πίν. L, εικ. 1).

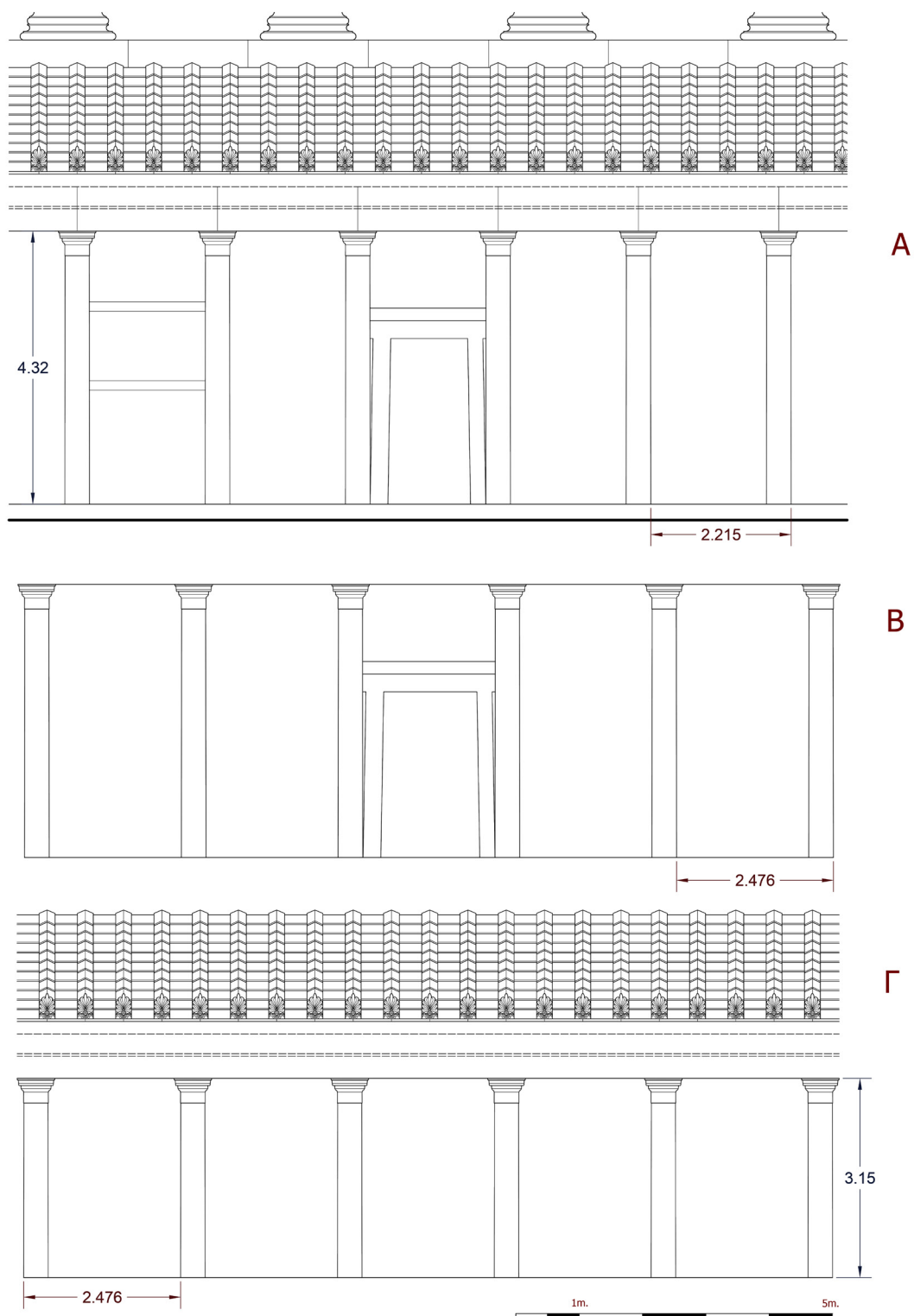
Εικ. 17. Ωδείο Αγρίππα, κάτοψη (σχ. Λ. Τσατσάρωνη)

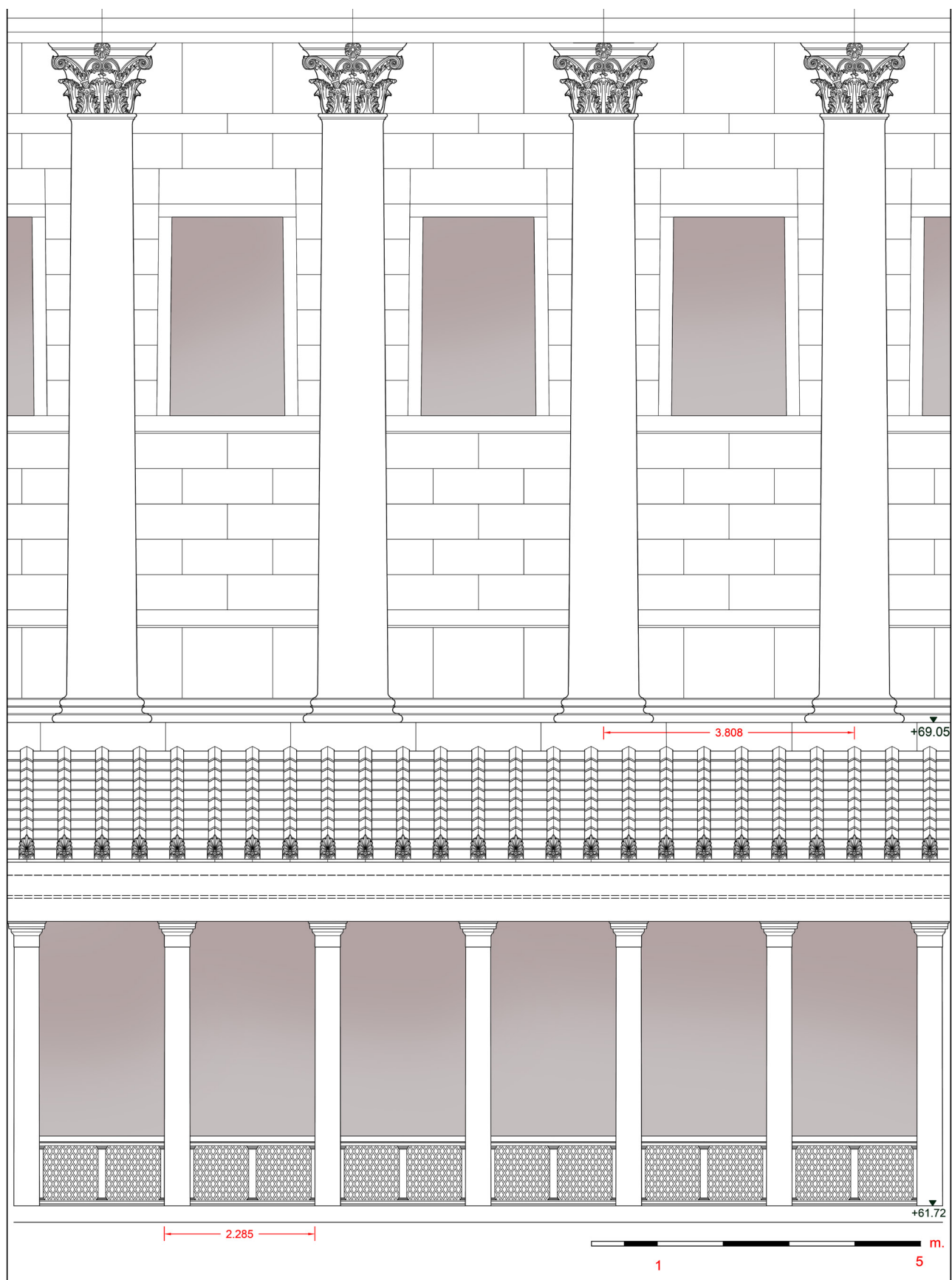
Εικ. 18. Κάτοψη του Ωδείου σε δύο στάθμες (εξώστης και όροφος) σχ. Λ. Τσατσαρώνη.

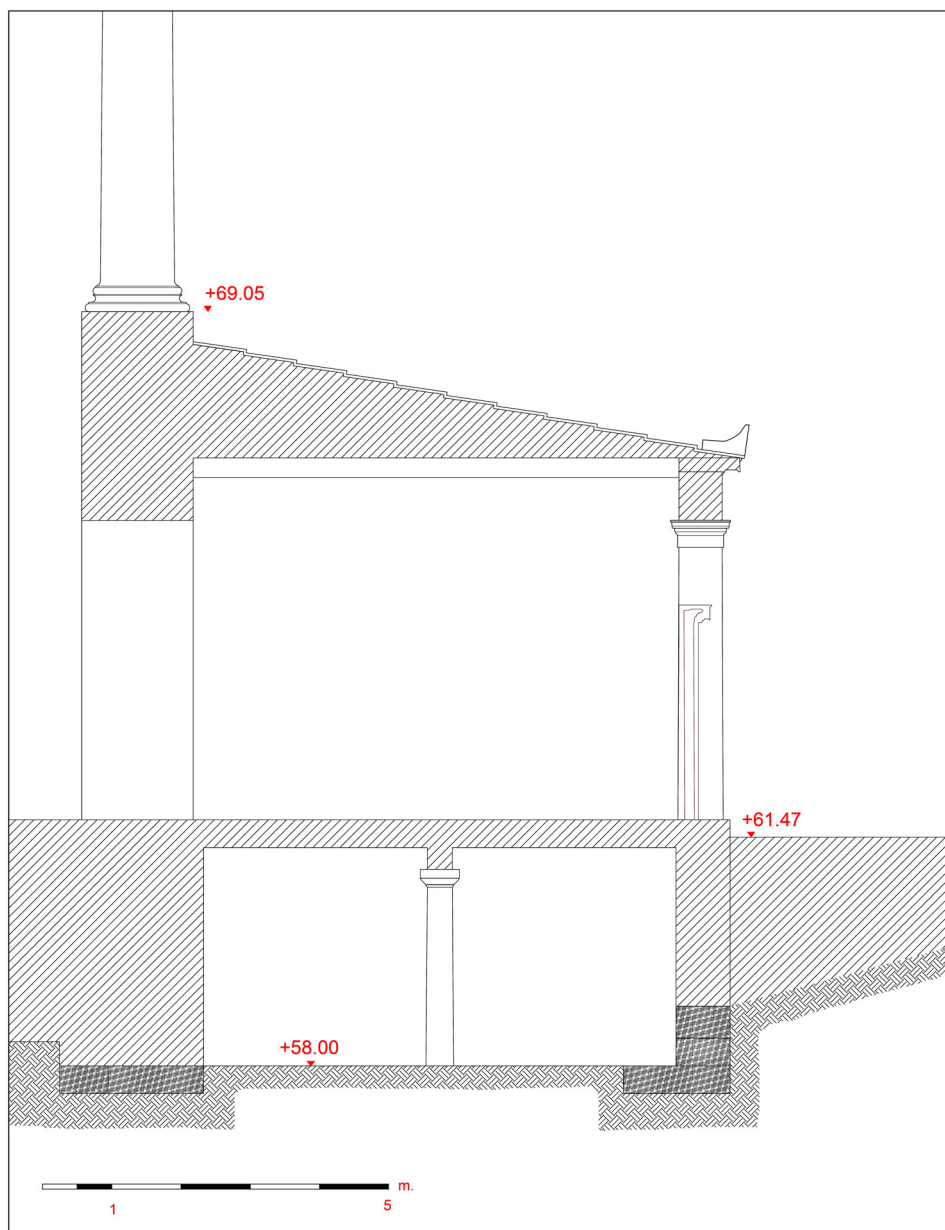
Εικ. 19. Όψη νότιας πλευράς στο σημείο της εισόδου (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

20. Α) Η νότια πεσσόστοιχία με το θύρωμα και 20 πεσσούς, Β) Η νότια πεσσόστοιχία με το θύρωμα και 18 πεσσούς, σύμφωνα με τον Τραυλό, Γ) Η νότια πεσσόστοιχία, σύμφωνα με τον Τραυλό (ύψος και μεταξόνιο). Σχ. Λ. Τσατσαρώνη.

Εικ. 21. Όψη τμήματος της ανατολικής πλευράς (σχ. Λ. Τσατσάρωνη)

Εικ. 22. Τομή της νότιας πλευράς με το θύρωμα (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

που δίνει ο Βιτρούβιος για τα δωρικά και τα αττικά θυρώματα (46% του ύψους),⁴⁸ ενώ με τους 18 πεσσούς στην αποκατάσταση του Τραυλού το πλάτος του φτάνει στο 60% του ύψους. Άλλωστε, παραδείγματα θυρών σε τοιχογραφίες της Καμπανίας, αλλά και πραγματικές θύρες σε επαύλεις, δείχνουν ανοίγματα υψηλότερων αναλογιών από αυτά που προκύπτουν στην αποκατάσταση του Τραυλού.⁴⁹

48 Βιτρούβιος, *De architectura* 4.6.1 και 4.6.6, όπου τα αττικά θυρώματα ταυτίζονται με τα δωρικά, με μικρές διαφοροποιήσεις, που δεν αφορούν στις αναλογίες τους, βλ. και Ulrich 2007, 198–200.

49 Ulrich 2007, 200–1, εικ. 9.20, ο οποίος συγκρίνοντας τις αναλογίες αρκετών θυρών από την Πομπηία, το Ηράκλειο και την Οπλοντίδα, καταλήγει στο ότι οι πραγματικές θύρες τείνουν να έχουν υψηλότερες αναλογίες από αυτές που προτείνει ο Βιτρούβιος και όχι χαμηλότερες.

Στις μακρές πλευρές υιοθετείται ο αριθμός των 23 πεσσών με μεταξόνιο 2,285 μ., το οποίο αντιστοιχεί περίπου στο $\frac{1}{2}$ του ύψους του πεσσού. Κριτήριο για την επιλογή αυτή αρχικά αποτέλεσε το πλάτος των σωζόμενων κεραμίδων,⁵⁰ οι οποίες έτσι διευθετούνται ανά τέσσερις σε κάθε μεταξόνιο. Με την εκπόνηση του σχεδίου διαπιστώνεται ότι ο συγκεκριμένος ρυθμός των πεσσών βρίσκεται σε αντιστοιχία με τους πεσσούς του μεγάλου ρυθμού, με τον οποίο παρατίθεται στην όψη του κτηρίου (Εικ. 21). Αναλυτικά, με μεταξόνιο 3,808 μ. οι κορινθιακοί πεσσοί διευθετούνται πιο ρυθμικά στην κάτοψη του κτηρίου, καθώς έτσι 3 μεταξόνια του μεγάλου ρυθμού αντιστοιχούν σε 5 μεταξόνια του μικρού και συνολικά, τα 9 μεταξόνια του κυρίως Ωδείου αντιστοιχούν σε 15 μεταξόνια του εξώστη. Ταυτόχρονα, η σύνθεση αποκτά τέλεια συμμετρία, με τον αξονικό πεσσοί του εξώστη να αντιστοιχεί στο μέσον του κεντρικού μεταξονίου του μεγάλου ρυθμού.

Το ύψος των σωζόμενων πεσσών επηρεάζει όχι τόσο ποσοτικά, όσο ποιοτικά το συνολικό ύψος του Ωδείου (Εικ. 22). Συγκεκριμένα, οι πεσσοί των 4,30 μέτρων πάνω σε υποθετικό στυλοβάτη ύψους 0,25 μ., με κλίση στέγης 12 μοιρών, όπως στη στοά του Αττάλου, και με το ύψος του σωζόμενου στυλοβάτη του κορινθιακού ρυθμού στα 0,43 μ., ανεβάζει τη στάθμη του τελευταίου στο απόλυτο υψόμετρο +69,05 μ. Η ίδια στάθμη παρατηρείται επίσης στον στυλοβάτη του Ηφαιστείου,⁵¹ στον όροφο της στοάς του Αττάλου,⁵² καθώς και στο σύγχρονο με το Ωδείο πρόπυλο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος.⁵³ Φαίνεται επίσης ότι με την ανύψωση του στυλοβάτη του κυρίως ρυθμού σε αυτό το ανώτερο νοητό υψομετρικό επίπεδο δόμησης, και με τη χρήση του κορινθιακού ρυθμού, που έφτανε τα 12,50 περίπου μέτρα, ο αρχιτέκτονας πέτυχε να κατασκευάσει το ψηλότερο οικοδόμημα που υπήρχε μέχρι τότε τουλάχιστον στο δυτικό τμήμα της Αθήνας.⁵⁴

ΣΥΝΟΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χρονολόγηση αρχικά με βάση το κυμάτιο του πεσσόκρανου στην εποχή του Αυγούστου μοιάζει να συμφωνεί και με τα υπόλοιπα στοιχεία των πεσσών. Ειδικότερα, η ίδια ποιότητα πεντελικού μαρμάρου και οι ελληνικού τύπου λύκοι χρησιμοποιήθηκαν σε κτήρια της ίδιας εποχής, ενώ η κατεργασία και οι αναλογίες των πεσσών παραπέμπουν στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική του τέλους του 5ου αιώνα, που αποτέλεσε το πρότυπο της εποχής. Επιπλέον, τα πρόσθετα ελλείποντα στοιχεία των πεσσών, το θύρωμα και οι δοκοί, βρίσκουν παράλληλα στην ρωμαϊκή τέχνη του πρώτου προχριστιανικού αιώνα.

Το Ωδείο του Αγρίππα έχει κατασκευαστεί από το ίδιο υλικό, ενώ τεκμηριώνεται η χρήση ελληνικού τύπου λύκων σε αυτό.⁵⁵ Το μέγεθος των πεσσών διευθετείται στο σωζόμενο θεμέλιο του εξώστη, πλάτους 0,78 μ., ενώ το ύψος τους συνεπάγεται την εξίσωση του άνω ορόφου με άλλες αρχιτεκτονικές κατασκευές στην περιοχή στο υψόμετρο των +69 μέτρων. Το ύψος επίσης των 4,50 σχεδόν μέτρων εξυπηρετεί τη διαμόρφωση ισόγειας παρόδιας στοάς στη

50 Thompson 1950, 50, εικ. 6, πρόκειται για πήλινες κεραμίδες πλάτους 0,56 μ.

51 Dinsmoor 1941, εικ. 1, σχέδιο του Τραυλού με την ένδειξη της στάθμης του στυλοβάτη (+69,038 μ.).

52 Travlos 1971, 508, εικ. 638, στάθμη ορόφου +68,85 μ.

53 Travlos 1971, 31, εικ. 39, στάθμη στον στυλοβάτη του Προπύλου +69,85 μ.

54 Στην εποχή του Αυγούστου οι αρχιτέκτονες στη Ρώμη έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στη διάσταση του ύψους με την χρήση κορινθιακού ρυθμού και υψηλών ποδίων στα λατρευτικά οικοδομήματα. Σκοπός τους ήταν να ξεπεράσουν τα προγενέστερα κτίσματα σε ένα αστικό περιβάλλον με περιορισμένη έκταση δόμησης, βλ. Favro 1996, 148–51.

55 Thompson 1950, 83 (για την περιγραφή του υλικού) και εικ. 5 (με απεικόνιση του ελληνικού λύκου σε γέισο του μεγάλου ρυθμού).

νότια πλευρά, που δεν θα μπορούσε να έχει στύλους μικρού ύψους.⁵⁶ Σε μία παρόδια στοά θα μπορούσαν να είναι αναρτημένα όπλα, ίσως λάφυρα του στρατηγού Αγρίππα, αν οι δοκοί εξυπηρετούσαν τέτοιο σκοπό.

Τα πρόσθετα στοιχεία των πεσσών, το θύρωμα και οι δοκοί, παραπέμπουν σε συμφραζόμενα σκηνογραφικού χαρακτήρα. Στοιχεία προσόψεων των ελληνιστικών θεάτρων χρησιμοποιήθηκαν από μέλη της ανώτερης ρωμαϊκής τάξης στις τοιχογραφίες των ιδιωτικών τους επαύλεων ως «σκηνογραφικά» στοιχεία, που συνόδευαν την κοινωνική τους προβολή. Τα ίδια στοιχεία πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν από τον αρχιτέκτονα του Ωδείου, το οποίο εξάλλου σύμφωνα με τους μελετητές, χτίστηκε στον χώρο που καταλάμβανε η αρχαία ορχήστρα της Αγοράς.⁵⁷ Έτσι, κατασκευάστηκε ένα κτήριο που αντικατέστησε τον παλαιότερο υπαίθριο θεατρικό χώρο με έναν στεγασμένο και το οποίο εξωτερικά παρέπεμπε σε σκηνικό οικοδόμημα. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των τριών όψεων του Ωδείου με τις ελληνιστικές σκηνές και εντυπωσιακή η ομοιότητά του με το σκηνικό οικοδόμημα της Δήλου. Αυτή ενδεχομένως να μην είναι τυχαία, δεδομένης της σχέσης που είχαν με το νησί τόσο οι Αθηναίοι, όσο και οι Ρωμαίοι την εποχή αυτή.⁵⁸ Αν λοιπόν στο παραπάνω πλαίσιο εγγράφεται η εξωτερική μορφή του Ωδείου, τότε το σχέδιό του νοηματοδοτούνταν μόνο στην Αγορά της Αθήνας, πράγμα που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη μη επανάληψη του σχεδίου στα μεταγενέστερα ρωμαϊκά ωδεία.

56 Για παράδειγμα, οι αμφικιονίσκοι του ορόφου στη στοά του Αττάλου είναι ένα μέτρο χαμηλότεροι (βλ. Travlos 1971, 513, εικ. 645).

57 Thompson 1950, 94–5, η αρχαία Ορχήστρα αξιοποίησε την ανωφέρεια στο σημείο, όπου τον 2ο αιώνα π.Χ. χτίστηκε η Μέση στοά, ως μέρος για τους θεατές. Η ύπαρξη της Ορχήστρας διατήρησε το σημείο ελεύθερο από κτίσματα μέχρι τότε.

58 Bruneau και Ducat 2010, 42–4, οι Αθηναίοι κυριαρχούσαν στο νησί από το 167 έως το 69 π.Χ. Με την ατέλεια που παραχωρήθηκε από τη ρωμαϊκή Σύγκλητο στο λιμάνι της, πολλοί Αθηναίοι αποίκισαν εκεί για να απασχοληθούν στο εμπόριο. Για τον ίδιο λόγο στο νησί κατοικούσαν και πολλοί Ιταλοί. Μετά την κατάληψη της Δήλου από τον στρατό του Μυθριδάτη, το 88 π.Χ., ο Σύλλας επανέφερε την αθηναϊκή διοίκηση στο νησί, όμως το 69 π.Χ. λεηλατήθηκε από πειρατές. Μετά τη λεηλασία αυτή η εικόνα για την κατάσταση του σκηνικού οικοδομήματος δεν είναι σαφής. Το θέατρο δεν συμπεριλήφθηκε στο τείχος του Τριαρίου και ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη του απορρίφθηκαν στη δεξαμενή ή επαναχρησιμοποιήθηκαν σε άλλες κατασκευές, βλ. Fraisse και Moretti 2007, 244–8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κουμανούδης, Σ.Α. 1885. «Περί των πεπραγμένων της Εταιρείας διά το έτος 1885». *Prakt* 40:13–24.
- Κωνσταντίνου, Φ., Α. Τσίργιαλου και Χ. Δεπόλλα, επιμ. 2009. Αθήνα : *Μεταμορφώσεις του αστικού τοπίου. Από τη νεοελληνική ιστορική συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Μικεδάκη, Μ. 2004–2005. «Η σημασία της θύρας του σκηνικού οικοδομήματος στο αρχαίο δράμα». *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 36: 185–200.
- Μικεδάκη, Μ. 2015. «Παρατηρήσεις σχετικά με τον όρο θυρώματα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου». Στο *Το αρχαίο ελληνικό θέατρο και η πρόσληψή του. Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, Πάτρα, 26-29 Μαΐου 2011, επιμ. Κ. Κυριάκος, 55–70. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.
- Μπολέτης, Κ. 2012. «Το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου στην νότια κλιτύ της Ακροπόλεως». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Adams, A. 1989. «The Arch of Hadrian at Athens». Στο *The Greek renaissance in the Roman Empire: papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium*, επιμ. S. Walker και A. Cameron, 10–5. London: University of London, Institute of Classical Studies.
- Bieber, M. 1961. *The History of the Greek and Roman Theater*. Princeton, N.J.: Princeton University Press και London: Oxford University Press.
- Bruneau, Ph., και J. Ducat. 2010. *Οδηγός της Δήλου*. 4η έκδ. Μτφ. Ε. Δημητρακοπούλου και Π. Καρβώνης. Επιμ. Α. Αργύρη. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Charles-Picard, G. 1957. *Les trophées romains: contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 187. Paris: E. de Boccard.
- Clarke, J.R. 2005. «Augustan domestic interiors: Propaganda or fashion?». Στο *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, επιμ. Κ. Galinsky, 264–80. New York: Cambridge University Press.
- Courbot-Dewerd, C. 2009. «Feeling Like Home: Romanised Rural Landscape from a Gallo-Roman Point of View». Στο *TRAC 2008: Proceedings of the Eighteenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, επιμ. M. Driessen, S. Heeren, J. Hendriks, F. Kemmers, και R. Visser, 13–24. Oxford: Oxbow Books.
- Dinsmoor, W.B. 1941. *Observations on the Hephaisteion*. Hesperia Supplement 5. Baltimore: American School of Classical Studies at Athens.
- Favro, D.G. 1996. *The Urban Image of Augustan Rome*. New York: Cambridge University Press.
- Fragaki, H. 2003. «Représentations architecturales de la peinture pompéienne. Evolution de la pensée archéologique». *Mélanges de l'école française de Rome* 115(1): 231–294.
- Fraisse, Ph., και J.-C. Moretti. 2007. *Le théâtre. Délos* 42. Athènes: École française d'Athènes.
- Ginouvès, R. 1992. *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*. Τόμος 2, *Éléments constructifs: supports, couvertures, aménagements intérieurs*. Roma: Publications de l'École française de Rome.
- Ling, R. 1991. *Roman Painting*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Moretti, J.-C. 2014. «The evolution of theatre architecture outside Athens in the fourth century». Στο *Greek theatre in the fourth century B.C.*, επιμ. E. Csapo, H.R. Goette, J.R. Green και P. Wilson, 107–37. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Pappalardo, U. 2009. *The Splendor of Roman Wall Painting*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Roddaz, J.-M. 1984. *Marcus Agrippa*. Rome: École française de Rome.
- Shoe, L.T. 1936. *Profiles of Greek mouldings*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Stuart, J., και N. Revett. 1980. *The antiquities of Athens*. 3 Τόμοι. New York: Arno Press.
- Thompson, H.A. 1950. «The Odeion in the Athenian Agora». *Hesperia* 19(2): 31–141.
- Travlos, J. 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. London: Thames and Hudson.
- Ulrich, R.B. 2007. *Roman Woodworking*. New Haven, London: Yale University Press.
- Willers, D. 1990. *Hadrians panhellenisches Programm: archäologische Beiträge zur Neugestaltung Athens durch Hadrian*. AntK Supplement 16. Basel: Vereinigung der Freunde Antiker Kunst.
- Zarmakoupi, M. 2011. «Porticus and cryptoporticus in luxury villa architecture». Στο *Art, industry and infrastructure in Roman Pompeii*, επιμ. E. Poehler, M. Flohr και K. Cole, 50–61. Oxford: Oxbow Books.